जैमिनि-न्यायमाला विस्तर:

of श्री माधवाचार्य – Ed. & Pub. by श्री गोवर्द्धन पालित at हरिहर प्रेस.

Lithoprint edn., Benares, 1944 Vikram era.

(90)

1206

Bill No. 5/07-08

2008-69 0526

77

अप्रिय सत्य है।

हिन्दी ... का सबसे दुखद पहलू यह है ... बिहार ... करने का एक ही टोटका मानते ... प्राथमिक कक्षा से अंग्रेजी शुरू ... जाय ... शिक्षा के सभी सार्वभौम ... बहुदेशीय कंपनियां और भीतर-भीतर राजनीति दे रहे हैं उससे लगता ... हमारे देश में बह रहा ... था। वहां मुझे विश्वविद्यालय में व्याख्यान देना था और ... विश्वविद्यालय स्तर पर अंग्रेजी ... अंग्रेजी ... में पूछे गए प्रश्नों को अंग्रेजी में बता सके।

अविनाश

बाजार का अधिक असर है। पूंजीवाद की छाया अधिक गहरा है। मारीशस जैसे छोटे देश में अंग्रेजी राजभाषा है, पर सांस्कृतिक ... मुश्किल ... है। अपने ... में जितनी ... अंग्रेजी ...

हिन्दी स्वाभिमान ...

सीखने ... सिखाने की नहीं है। पहले हिंदी के दैनिक, साप्ताहिक, मासिक पत्र अच्छी हिंदी के लिए विशेष स्तंभ देते थे। ... है कि कुत्ते को गाली दो और फिर उसे फांसी चढ़ा दो।

आज भी बेघर है पर आज को बेघर होना बेघरपन स्वीकार ... घर छीन ... घर ढाह दिया गया है, इसलिए है। हिन्दी का घर ... प्रकार ... धर्मों-व्यक्तियों के ... सूत्र रहा है, वह है हिंदी। ... राजनीति ने जहां नहीं ...

...त्यिक पत्रकारिता और बनारस

लल्ली प्रसाद पाण्डेय, पद्म नारायण आचार्य, विश्वनाथ प्रसाद मिश्र, हजारी प्रसाद, द्विवेदी क्रमशः सम्पादक या सम्पादक मंडल में रहे। 1907 ई. में ... मासिक ... फिर 1020 ई. में इसे ... रूप दे दिया ...। इसमें शोध, खोज, समालोचना, भाषा, साहित्य सम्बंधी सामग्री का प्रकाशन होता रहा है। 1900 ई. में काशी नागरी प्रचारिणी सभा के तत्वा... प्रयाग से 'सरस्वती ... जो हिन्दी की साहित्यिक पत्रकारिता में मील का पत्थर साबित हुई। इसके सम्पादन का कार्य सभा के पदाधिकारी राधाकृष्ण दास, कार्तिक प्रसाद खत्री, जगन्नाथ दास रत्नाकर, किशोरी लाल गोस्वामी और श्याम सुन्दर दास ने अवैतनिक रूप में किया। अतः इसे काशी की ही देन ... समीचीन है। 1893 ई. में मुजफ्फरपुर से, ... 1894 ई. में काशी में सर्वश्री जगनाथ दास रत्नाकर, कार्तिक प्रसाद खत्री और देवीनन्दन खत्री के सम्पादकत्व में 'साहित्य सुधानिधि' मासिक का प्रकाशन हुआ जिसमें मुख्यतः साहित्यिक ग्रंथ और लेख प्रकाशित होते थे। 1896 ई. में 'काशी वैभव' का प्रकाशन हुआ। सन् 1887 में 'उपन्यास तरंग' नामक दो मासिक पत्र छापने लगे। सन 1398 ई. में मूर्धन्य साहित्यकार और उपन्यासकार श्री किशोरी लाल गोस्वामी ने 'उपन्यास' नामक मासिक का प्रकाशन किया जो अत्यन्त लोकप्रिय हुआ। इसी क्रम में श्री देवकीनन्दन खत्री ने 'उपन्यास लहरी' और श्री अम्बिका प्रसाद गुप्त ने 'गल्पमाला' का प्रकाशन किया था। 190... ई. में ज्ञानपुर बनारस से श्री महावीर प्रसाद ... वैद्य ने 'काव्यकला निधि' का प्रकाशन और सम्पादन किया। 1908 ई. से ही 'काव्यसुधा निधि' नाम से पण्डित राम ... शर्मा चतुर्वेदी बनारस से प्रकाशित करने लगे। 1900 ई. में काशी से बाबू देवकीनन्दन खत्री ने 'सुदर्शन' नामक पत्र का प्रकाशन आरम्भ किया और श्री माधव प्रसाद मिश्र को उसका सम्पादन कार्य सौंपा। यह पत्र दो वर्ष तक प्रकाशित हुआ। स्वयं बाबू देवकीनन्दन खत्री के शब्दों में 'सुदर्शन' की लेख प्रणाली को हिन्दी के धुरन्धर लेखकों और विद्वानों ने प्रशंसा के योग्य ठहराया था।

1901 ई. में काशी से बाबू बाल मुकुन्द गुप्त ... पत्र 'मित्र' उल्लेखनीय ... शी से उर्दू साप्ताहिक पत्र ... जो 1914 ई. से हिन्दी ... शित होने लगा। दीर्घजीवी ... क और प्रकाशक आरम्भ ... चन्द्र श्रीवास्तव आनन्द ... चंद्र आनन्द) रहे है। यह ... पुराना पत्र है। जिसमें ... मचन्द्र की प्रारम्भिक ... छपी थी जब वे ... 1906 ई. के बाद 1908 ... सिक रूप में श्री लाला ... सम्पादन में अत्यधिक ... प्रधान पत्र के रूप में

हिन्दी पर चौतरफा हमले

कार्य ... पर हिन ... पड़ रहा ...

संचार म... के प्रयो... काफी ... अंग्रेजी ... को तेजी ... क्षेत्र में प... सराहनीय ... माध्यमिक ...

... दैशिका डा. ... दी की दशा ... त है उनका ... ा हमले हो ... ई सराहनीय

...हित्य ... चित्र...

॥ श्रीरामजी ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालावि ॥
॥ स्तरः ॥

॥ श्रीमाधवाचार्यविरचितः ॥

॥ श्रीकाशीनिवासिना श्रीगोवर्द्धपालिते
न वहुरसिकजनमनोविनोदाय ॥ ॥

श्रीकाश्यां

॥ स्वकीय हरिहर यन्त्रालये ॥
मुद्रितः

सं॰ १९४४ श्रावणशुक्ल १५ बुधे ॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥ युक्तिं मानवतीं विदन्स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक् आक्षेप्ता क्रमकृन्नयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः। नित्यस्फूर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः सतन्त्रेश्वरो॥ जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः॥२॥ यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत्पञ्चमूर्तिं प्रथां तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः। विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका तेनास्य स्वगुरोरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्योतते॥३॥ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः। प्रत्यग्दृष्टिररुन्धती सहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत्तस्य। विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः॥४॥ स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः। अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम्॥५॥ तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः। कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति ॥ माधवमादिशत्॥६॥ स भव्याद्भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात्। कृपामव्याहृतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत्॥७॥ निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम्। जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये॥८॥

॥न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय समुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति। वागीशाद्या इति॥ इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके। स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मारयति। युक्तिं मानवतीमिति अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था येच नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मास्ते सर्वेऽप्यस्मिन्भूपतौ उपलभ्यन्ते। नीतिपक्षे युक्तिर्योगः सन्धिः। सा च युक्तिः मानवती। मानः सत्कारः चतुर्षु सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः उपायः। एताभ्यां दानदण्डौ वप्युपलक्ष्येते। एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति। एतावता शत्रुक्षयः कथितः।

अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालन प्रकारः प्रतिपाद्यते। आप्तेषु अमात्य-
प्रभृतिषु पुरुषेषु अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य इत्येवमू-
हापोह कुशलः। राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिण भागे
उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रमं करोति। तत् तत् ग्रामे
षु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धि प्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः। समुद्र
पर्य्यन्तत्वेनातिबहुलस्य देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्य वस्तुसम्पत्तिः।
सा च परराष्ट्र निवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते। इदं कर्त्तव्यमिदं
नेत्येवं कार्य्याकार्य्यविषया स्फूर्त्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः।
सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात्। गतो विनिवारितः सतां तपस्विनाम् आबा-
धो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः। देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतद-
धीनत्वे नापरप्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः। जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भो-
गमूर्त्तित्वेनायमीश्वरः। यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषय-
त्वेन श्रुतिमान्। यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तरहस्यार्थानुष्ठान
रूपत्वेन श्रुतिमत् भवति। सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्ग-चरितः। एवंविधो बु
क्कणभूपतिः अन्तःपरमेश्वरध्याने बहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्त्ति
। यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिषु अयं कुशलः। तथा सर्वज्ञाव
तारत्वात् धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः
। ते च अध्यायार्था उपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यन्ते। राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपप
त्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना। सर्वास्वुपनिषत्-
सु प्रतीयमानं यत् परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरो-
धनानुग्रह लक्षणपञ्चकृत्य सिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदे-
वसद्यो जातलक्षणानां पञ्चानां मूर्त्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा।
प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते। तत्र तासु मूर्त्तिष्वयं भूपा-
लः स्थितिमूर्त्तिं धत्ते। तस्या मूर्त्तेरात्मनि लसत् विद्यातीर्थमुनिः कृत-
स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्त्तिरित्युच्यते। यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं।
परं ब्रह्म यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्त्तिर्यस्माच्च श्रीविद्या-
तीर्थमुनिस्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते। तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ
उत्कर्षेणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन प्रतिभासते। उक्तगुणोपेत-

सराज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशंसति ।इन्द्रस्याङ्गिरस इति। चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृ गौरवं प्रकटयति॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।स्मा र्तव्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः॥९॥ सर्ववर्णाश्रमानुग्र हाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्या ख्यातः। इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥ ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनाभ्यो चितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विष। यप्रायोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते।प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्या तीर्थरूपिणम्।जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्॥१॥ जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः तेऽस्य ग्रन्थ स्य विषयः। पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्र योजनम्।न्यायमाला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा ।तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति॥ एको विषयसन्देहपूर्व पक्षावभासकः॥श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते॥२॥ ॥चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित्॥ यत्रक्वापि बहु श्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः॥३॥ एकैकस्याधिकरणस्य विषयः स न्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः। तत्र सङ्गतिरन न्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहि तुं शक्यते। अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बह वः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोक द्वित्वे संख्या पर्यवस्यति। अतो बहुत्वाद्वच्यमाना ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या। तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबो धत्वं दर्शयति। सर्वथापि सहस्रे द्वेनातिक्रामति संग्रहः। मीमांसासा गरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत्॥४॥ श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम्। सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपो ग्र न्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्तेरर्वागेव समाप्यते।नतु सहस्रद्वयमतिक्रा मति।भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागर समा।

पूर्वमासीत्।क्रियमाणेन त्वनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां
बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदघ्नपुष्करिण्या समा भविष्यति।यद्य-
पि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्व-
त्र विद्यते।यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशयसारसंग्रहान्न श्लोकपाठमा-
त्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते।अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनी-
यम्।सङ्गतिं व्युत्पादयति॥ शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयः
त्रिधा।शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम्॥५॥ शास्त्रस-
ङ्गतिरध्यायसङ्गतिः।पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः॥सा च शास्त्रा-
दीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या।
शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति॥ धर्मो द्वादशलक्ष-
ण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः।प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञ-
काः॥६॥ अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः॥ऊहो बाधश्च
तन्त्रञ्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्॥७॥ लक्षणान्यध्यायाः॥द्वादशानां
लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी।तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेत-
स्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः।प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः
क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः।प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादा-
दिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्।द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः।तृती-
ये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्।चतुर्थे गोदोह-
नस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तानुष्ठानम्।न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तमित्येवमादयः
।पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः।षष्ठे कर्त्तुरधिकारो॥नान्धा-
देरित्यादयः।सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचने-
नाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः।अष्टमे।
सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवता-
त्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेऽतिकर्त्तव्यतैव।
नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः।नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं नि-
र्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्ये चरावग्निपदपरित्यागेन
सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामि इत्येवमादिरूहः।दशमे
कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोपइत्ये-

वमादिर्बाधः। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठिते।
न प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुप।
कारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादि
प्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति ॥

विध्यर्थवादमन्त्रश्च स्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ॥
प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्॥ ८॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवा।
दो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षय
ति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम् ॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः॥
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः॥९॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातु
भेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रा।
माण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः॥

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः॥
अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः॥१०॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां म
ध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे
निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्प
रविरोधसदसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीता।
नि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता॥
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः॥११॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजि।
केत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीयेत्वप्रधानम्। वत्सापाकर।
णं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्ण
मयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसू

यगनजघन्याङ्गसद्यूतादिचिन्ता॰ ॥

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने ॥
श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावृत्तेनैकादश्यमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यग्रहचित्रिण्योरनावृत्तिरित्यादिवृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठपादेष्वमी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति। योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृतस्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तैकनियमः। काम्यकर्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्। इडाद्यर्थनाशे सति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्। ज्योतिष्टोमस्यैका दयो दीक्षाः। द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव। सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पित्रादिकं न देयम्॥ महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः। स्थपतीष्टिस्त्वग्नावेवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोऽनुपनिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम्
नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः। द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः। तृतीये

ऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः। चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः।

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात् प्रबलादपवादतः

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः॥१५॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेश विशेषः। तद् यथा॥
सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्वाप स्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्व
मौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टेलि-
ङ्गेनाति देशः। तद् यथा। वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन पयोविध्य-
न्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम्। शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात्। तृती-
ये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद् यथा। आभिचारिके ष्वाग्नावैष्णव-
सारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्य-
न्ते प्राप्ते द्विदैवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमी-
यस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलञ्च द्विदैवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण
सहसा प्रतिभासनात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः। चतुर्थे दर्वि-
होमेष्वतिदेशोऽपोद्यते॥

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत् प्रसङ्गतः।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्त्तिताः॥१६॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पाद उपोद्घातपूर्वकमूहविचार प्रारम्भः। तत्र-
प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातममन्त्रादिष्वविवक्षि-
तं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधन विशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरु-
पोद्घातः। सवितृत्विपूष शब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्या-
स्त्यूह इत्यादिक ऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृती-
ये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः।

ग्रहसामप्रकीर्णानि दशमस्याष्टपादगाः॥१७॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद्य-
था। स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपे-
न निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूप-
स्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोप

स्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः। तथा विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम्। ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तै र्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिः समुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः साम विचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः। गृहमेधीयमपूर्वं कर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्य्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः॥

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः।
आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः॥१८॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः॥

प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने॥
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः॥१९॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः। सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम्। ननु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी। न प्रकृतिः। अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात्। ननु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्ववासयोः समुच्चयः। आघारगतानामृजुत्वसन्ततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन। यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्विकल्पं इत्यादिकं प्राधान्येन। याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्त।

तत्पादेषु विचार्यन्ते। तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह ॥

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः।
तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत्॥ २०॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येव पादान्तर्भाव उन्नेयः। ननु सत्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः। तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह ॥

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते॥
पादानान्तु तमत्रैव लेशाद्व्युत्पादयामहे॥ २१॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते। प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्वत्पश्चात्पादान्तरेष्वपि तत्सोत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति।

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः॥
वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः॥ २२॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात् प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः। अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम्। स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तरभावित्वम्। नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविध वाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम्। अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उन्नेयः। इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति ॥

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम्॥
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम्॥ २३॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति। तद्यथा। प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य तत्सद्भावः प्रतिपादि

तः। तस्याधिकरणस्य धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः
। प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः। विधिवाक्यस्य प्रमा-
णत्वे नोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः। यथैतत् सङ्गतित्रयमूहितं
म्। तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसङ्गतिरूहनीया
। सा चानेकरूपा आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्ग-
तिः। प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपोद्घातसङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येव-
मादिरूपा। तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये॥
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥२५॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते। प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्र
थमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः। अर्थ-
ज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति तद्युक्तिः। द्विती
याधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः। लौकिका
कारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः। तया युक्त्या धर्मस्य
लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशा
स्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकर
णे नियमविधिसम्भवेन हेतुना विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम्
। तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वाप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरू
पेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे नस्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा-
प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते। तथा द्वितीयाधि
करणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्ग-
तिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रे
क्षितुं शक्येते। पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामा
ण्यं वर्णितम्। तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्ट-
त्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रा-
सङ्गिकसङ्गतिः। सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन
सौर्य्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गज्ञानमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथ-
माधिकरणे। धर्मसापेक्षत्वं साधितम्। तत्र प्रथमाधिकरणमुपो

ह्वानः। सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः। प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः। प्रामाण्यमुक्तम्। द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते॥ सेयमपवादसङ्गतिः। अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया। इत्थं सङ्गतीर्व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति॥

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः॥
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥१॥
अर्थधीहेतुताधीतेर्लौकसिद्धावघातवत्॥
नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न सम्भवी॥२॥
दृष्टे पूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम्॥
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः॥३॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम्। तदेतदस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्य्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते। अपरे त्वेवमाहुः अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण न सम्भवति। ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः॥ इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति। तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः। किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते। किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति। नाद्यः। विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वात्॥ भारताध्ययनवत्। इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात्॥ न ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः। अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात्॥ यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनावश्यं कर्त्तव्य इति नियम्यते। तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना निय

म्यत इति चेत्। न। वैषम्यात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैर्वान्त-
रापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः। नान्यथा। ततो-
दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। अत्र तु लिखितपाठ-
जन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्ना-
स्ति। अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वै-
धत्वं नास्ति तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्। स्वर्गायासर-
ग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्या-
येन कल्पनीयः। स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषादिति सूत्रेण विश्व-
जित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं
युक्त्या स्थापितम्। तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। वि-
नापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्
स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति। एवञ्च सति वेदमधीत्य स्नायादिति।
शास्त्रमनुगृह्यते। अस्मिञ्छास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्त-
र्य्यं प्रतीयते। तत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुल ए-
वाधिवासः कर्त्तव्यः। तथा सति तन्नैरन्तर्य्यं बाध्येत। तस्माद्विचार-
शास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्रा-
च्च धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। यदुक्तं
लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति। तत्तथैवास्तु। नियमविधित्वं तु न-
वारयितुं शक्यम्। यथा दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वमवघातनिय-
मजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम्। एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजा-
तं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति
। नियमादृष्टानङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। न च विश्व-
जिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम्। दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात्। अत एवोक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
परिकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति। नन्वेव-
मपि स्मृतव्याकरणाद्यङ्गस्वाधीनवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसम्भवा-
द्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत्। न। ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णय-
स्य विचाराधीनत्वात्। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव वा-

न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेननिगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वैधः। वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे नत्वानन्तर्य्यम्। तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेनपूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः॥४॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना॥
तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥५॥
स्वतः प्राप्तार्थबाधस्य विवक्षानपनोदनात्॥
विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारभ्यतां ततः॥६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। तमध्यापयीतेत्यध्यापनं विहितम्। न चात्र नियोज्याभावः। आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मने पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ननोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचारशास्त्रं विषयः। अवैधं वैधं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः। विधेयमाचार्य्यकर्तृकमध्यापनं किंमाणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किंवा पाठमात्रम्। नाद्यः। अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न सम्भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः। तथा सति। यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलम्। सोऽपि विषयवद् दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावाद्

विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। मानाख्याध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यताम्। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणैर्ज्ञातपदस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तदवस्थ इति चेत्। न विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो माभूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः। वेदे तु कुतो न विवक्षितार्थत्वम्। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्ते नाध्ययनेन न बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्। द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति॥

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः॥
मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते॥७॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम्॥
मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात्॥८॥
चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम्॥
अत एव प्रमाणत्वं चोदनैवात्र नो कुतः॥९॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः। अत एवाहुः मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति। सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्रसिद्ध आकारो लक्षणम्। तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनाबुद्धौ जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति। तद्यथा। सास्नादिमती गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु। तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्य अयं गौरिति चक्षुषावगच्छति। एवञ्च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम्। तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः। कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः। न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते। धर्मस्य रूपादिरहितत्वात्। अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम्। प्रत्यक्षानुमानमूलस्य शाब्दस्य सङ्गतिग्रहः। ततो ह्युत्पत्त्यभावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्तते। त-

स्याद् धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्। चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति। तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति। अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्राह्मणचैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य इत्युक्तम्। तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वे नानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्यतिव्याप्तिः। तद्व्यवच्छेदायार्थ इत्युक्तम्। यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु नरकः। तथापि तस्य वधस्य नरकहेतुत्वात् वधद्वारा श्येनोऽनर्थः। न चैवमग्नीषोमीयपशुहिंसाया अपि वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम्। तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात्। यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्। अत एव गम्ये धर्मे विधिवाक्यं प्रमाणम्। यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मस्तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः सम्भवति। तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः॥
सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्य्यार्थ एव वा॥१०॥
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः॥
मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः॥११॥
हर्षहेतुवेहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि॥
दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि॥१२॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृतस्ववेदाध्ययनानन्तर्य्यमुच्यते। अतःशब्देन कृतस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते। उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृतस्य वेदार्थमाचष्टे। ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता। अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति। किं वा विधिवाक्यप्रतीतः कार्य्यार्थ एव वेदार्थ इति। तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः। व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति। पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारव्याहारजन्यं आनुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहे

तो पुत्रजन्मनि सङ्गतिं प्रतिपद्यते। ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। पुत्रजन्मवद्धर्महेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः। गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम्। तस्मात् कार्य्यरूप एव वेदार्थ इति। तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम्॥
एतत्तु किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम्॥१३॥
भानोपदेशात्मे यस्य सिद्धत्वान्न किं परीक्षया॥
मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षापेक्ष्यते कुतः॥१४॥
स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥
आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा॥
वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम्॥१५॥
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यता गता॥
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम्॥१६॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते। चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये परीक्षा। तदेतदयुक्तम्। कुतः। वेदार्थस्य प्रधानत्वे नादौ परीक्षणीयत्वात्। प्रधानभूतो हि वेदार्थः। पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात्। प्रमाणन्तु तद्बोधनाय प्रवृत्तम्। तत्त्वेष तया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः। प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम्। निरपेक्षत्वात्। नहि स्वतःप्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति। प्रमेयन्तु सापेक्षम्। मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात्। तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते। अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः। अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः। तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भाट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः। अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा
अक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयधर्मावभासिता॥१७
वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ॥
अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता॥१८॥

अक्षं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वम्। नाव हविवादम्। धर्मश्च प्रमेयः। असन्दिग्धाविपर्य्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात्। घटादिवत्। तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति। प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात्। यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानादीनां कैव कथा। क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः। तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधको विधिः॥
शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः॥१९॥
समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसम्भवात्॥
बोधकस्य विधेर्मानत्वमनपेक्षतया स्थितम्॥२०॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति। तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम्। शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम्॥ शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते। धर्मस्त्वलौकिकः। अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम्। तस्माद् विधेरबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र। मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते। तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति। न च संवादाभावादप्रामाण्यम्। समनन्तरभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात् अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफलेऽपि

दोषादौ च संवादः कथमिति चेत्। एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमा
न्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा। तस्माद्बोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामा
ण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम्॥ ष
ष्ठाधिकरणमारचयति॥

विध्यादिरूपोयःशब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः।
अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णे जन्मोपलम्भनात्॥२१॥
अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता॥
उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौनजन्यते॥ २२॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते। वर्णसमूहश्रवणा
नन्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते। तस्य।
च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् स्फोटनामकः पदार्थो विषयः
सचनित्यः।स एव शब्दो न तु वर्ण इति। तदेतन्नैयायिकादयो न स
हन्ते। वर्णेष्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैकत्वबुद्धे रुपपत्तेर्वर्णाति।
रिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका। तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम् वर्णाश्च।
प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते। तस्मादनि
त्यः शब्दः। तस्य च कारणदोषसम्भवाद्विधेरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः
।बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकाराद
यो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते। तद्बलान्नित्या वर्णाः। नच
वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इति शङ्कनीम
। तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। एवं सति पुरुषभेदादुच्चारण
भेदा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादि भेदैश्चोपेतान् ध्वनिवि
शेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति। तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदो।
षाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

वेदवाक्यममाने स्यान्मानं वा नास्य मानता॥
पृथक्सङ्गत्यवीक्षाया मनपेक्षत्ववर्जनात्॥२३॥
वेदेऽपि लौकिकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक्॥
ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः॥ २४॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूप।

तथा नित्यत्वाद्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति। तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम्। ततो नैरपेक्ष्याभावान् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। लोके गामानयेत्यादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते। वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम्। तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम्॥ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता॥
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥२५॥
समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम्॥
तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता॥२६॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादि समाख्यानम् तद्वेदविषया लोके दृष्टाः। तद्धितप्रत्ययश्च तेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते। किञ्च। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्। वाक्यत्वात्। कालिदासादिवाक्यवदिति। प्राप्ते ब्रूमः अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते॥ कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते। तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्रोपलम्भेत न चोपलभ्यते। अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः। तस्मादपौरुषेयो वेदः। तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम्। इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥

॥ द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता॥
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवासौ तत्र विद्यते॥१॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षा परिक्षयात्॥
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः॥२॥
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः॥

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥३॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयेते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम
इति विधिः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधाव-
ति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः। तत्र विधिवाक्यगता वायव्या-
दिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधति। अर्थवा-
दशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते। क्षिप्रगामी वायुः स्वो-
चितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्य्यं प्रयच्छतीत्युक्ते रामायणभा-
रतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रतीयते। न त्वनुष्ठेयं किञ्चित्। अत एक-
वाक्यत्वाभावान्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्
पदैकवाक्यता। वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते। विधिवाक्यं तावत् पुरुषं
प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते। अर्थवादवाक्यञ्च फलवद-
र्थावबोधपर्य्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपे-
क्षते। ततः पुरुषार्थे पर्य्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या
समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते। यतः क्षि-
प्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता। ततः प्रश-
स्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः। तस्मादर्थवादो ध-
र्मे प्रमाणम्॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह॥

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत्॥
सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥४॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः। अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्त-
हेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते। ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पू-
र्वपक्षः। विमतं कर्मानुष्ठेयम्। फलप्रददेवतोपेतत्वात्। राजसेवादिवदि-
त्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते। तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्य-
स्यमानान्तरसापेक्षत्वं स्यात्। न त्वेवं विवक्षितम्। किन्तु फलप्रददेव-
तातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते। तथा सति प्र-
शस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्य्यवसानादेक-
वाक्यता लभ्यते। तत् कुतः सापेक्षत्वम्। तस्माद् विधिः प्रमाणमिति
सिद्धान्तः। द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।
यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥५॥
चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपौदुम्बरताफलम् ।
ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥६॥
अस्तु नौदुम्बरत्वस्याविधानात् कस्य तत्फलम् ॥
अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥७॥

इदमाम्नायते। औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्या इति। अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते। उदुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोति। ततो यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः। अत्रावरुद्ध्या इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तया फलत्वं गम्यते। धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात्। न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते। अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलम्। किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य उत विहितस्य। नाद्यः। अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात् फलानुत्पत्तेः। द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः। नाद्यः औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ् प्रत्ययाश्रवणात्। द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः। न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि। अथोच्येत। विधिना यूपौदुम्बरत्वं स्तूयते। तत्फलं चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत। ततः फलविधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव। अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ॥
न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥८॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रतिभासते। लिङाद्यभावादर्थवादत्वम्। अतः सन्दिग्धत्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। एकवाक्यत्वलाभेनार्थवादत्वं निर्णीयते अतः प्रमाणं चोदनेति राद्धान्तः। तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ॥
हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥९॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते॥
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका॥१०॥
इदमाम्नायते। शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति। अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वे नान्वेति। हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते। ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्। तृतीयया तद्वगमात्। पिठरादीनां त्वानुमानिकम्। अतोऽसमानबलत्वान्न विकल्पो युक्तः। ततो हेतुर्व्यर्थः। स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता। तस्मात् स्तुतित्वे नान्वयः। चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥
मन्त्रा ऊरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः॥
यागे पृत पुरोडाश प्रथनादेश्च भासकाः॥११॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः॥
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः॥१२॥
ऊरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः। तस्यायमर्थः। भोः पुरोडाश। त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येव मादयो मन्त्रा यागप्रयोगे पूच्चार्य्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति। न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्। पुरोडाशप्रथम लक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात्। उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम्। नैतद्युक्तम्। अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणवाक्ये नाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु। अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह॥
मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कल्प्यो विनियोजने॥
न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्ती तरद्यतः॥१३॥
अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्। वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्यते तूभयोर्विरोधादप्रा

माण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। नायं विरोधः। प्रबलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः॥

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे॥
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीय पादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति॥
अष्टकादि स्मृतेर्धर्मे नमात्वं मानताथवा॥
निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थाज्ञौ निरर्थता॥१॥
वैदिकैः स्मर्य्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता॥
विप्रकीर्णार्थ संक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता॥२॥

अष्टकाः कर्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं नधर्मे प्रमाणम्। पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूल प्रमाण रहितत्वात्। विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलम्। माणवत्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः। नहि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्थी स्यात् नदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। विमता स्मृतिर्वेदमूला। वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्। उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। नच वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात्। तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्॥

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह॥
नमा स्यान्नाष्टकाङ्गत्वाद्यांजना इति मन्त्रगीः॥
तन्न स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मानसम्भवात्॥ ३॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम्। तच्च श्राद्धं स्मार्त्तम्। नहि तस्यप्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे। तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात्। अनुमानञ्च दर्शितम्। तस्मादसौ मन्त्रो धर्मे प्रमाणम्॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
औडुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः॥
अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत्॥४॥

औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥
विरोधान्मूलवेदस्यानुमानान्न मानता॥५॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा नि
खन्यते। तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्य्यते। औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये।
ति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्य
नेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते। न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भ
वति। अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्माद् विप्रलम्भक
वाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम्॥ अत्रैवमतान्तरमाह ॥

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात् ॥
अमानत्वे शङ्किते वाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥६॥
परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् ॥
अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः॥७॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधा
दुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वे
न विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम्। अथ पुरुषान्तर
प्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते। तर्हि माभूत्तस्या अप्रामा
ण्यम्। तथापि परप्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवा
त्रानुष्ठेयो न सर्ववेष्टनम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वैसर्जनाख्यहोमीयवासोग्रहणसंस्मृतिः॥
प्रमा नवा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत्॥८॥
दृष्टलोभैकमूलत्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ॥
सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाप्येषा नहि प्रमा॥९॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहि-
तः। तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातॄंश्चाहतेन वाससा संछाद्य वा
ससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य जुहोति। तस्मिन्वासस्येवं स्मर्य्यते
। वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृ
तिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते। ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाणमि
ति प्राप्ते ब्रूमः। कदाचित् कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह॥

तन्मूलेवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति। दृष्टानुसारिणीचे यं कल्पना। दक्षिणाया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात्। तथा। सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपन्नावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते। अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम्। चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति ॥

आचान्ते नेत्यमा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ॥
वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः॥१०॥
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः॥
धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता॥११॥

क्षुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम्। यदा तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति॥ तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते। आचान्तेन कर्त्तव्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम्। कुतः। विरुद्धत्वात्। वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते। वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः। तयो र्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्य्यात्। तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्य्यं विरुध्येत। तस्माद् वेदवेदिवदाचमन स्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। वेदवेद्यादि॥ श्रुत्युक्तपदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः। क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः। स च पदार्थाननुपजीवति। तत उपजीव्यविरोधात् क्रम एव बाध्यते। न तु क्रमेणाचमनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम्॥ अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार। तत्र प्रथम विचारं दर्शयति ॥

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ॥
न धर्मो नहि पूतं स्याद् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम्॥१२॥

ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च परिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति। श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः। तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शा

कासम्बन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात्। तदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः
तस्मात्तत्सा धर्मे प्रमाणम्। विचारान्तरं दर्शयति॥

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता॥
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता॥१३॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति।
चेत्। न। वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवत् वेदमूलत्वात्।
अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि।
सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः। श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं
धर्मे प्रमाणोपन्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम्। पञ्चमा-
धिकरणमारचयति॥

यवादिशब्दाः किं ह्यार्या नो वार्य्यम्लेच्छसाम्यतः।
दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः॥१४॥
यत्रान्या इति शास्त्रस्य प्रसिद्धिस्तु बलीयसी॥
शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते॥१५॥

यवमयश्चरुर्भवति। वाराही उपानहावुपमुञ्चत इति श्रूयते। त
त्र। यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे। म्ले
च्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनौ। तथा सति लो
कव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्य्यम्लेच्छप्रसिद्धोः समानब
लत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः।
शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी। प्रत्यासन्नत्वादवि-
च्छिन्नपारम्पर्य्यागतत्वाच्च। शास्त्रे च यवविपर्य्ययवाद एवं श्रूय
ते। यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते। अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ती
ति। इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते। नतु-
प्रियङ्गुषु। तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात्। उपानद्
विपर्य्ययवादश्चैवं भवति। वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवाम-
नुधावनं शूकरे सम्भवति। नतु कृष्णशकुनौ। तस्माद्दीर्घशूका
दिर्यवादिशब्दार्थः। अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार। तं
च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते। आर्य्यास्तु वृक्षे। तत्रा विस्तुत व्यव

हारस्यार्थेषु सम्प्रवाहस्ता एव पीलुशब्दार्थः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमा
ह॥ यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत्॥
तच्छास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात्॥२६॥
स्पष्टोऽर्थः॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति॥
यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः समानवा॥
इतराचारवन्मानत्वममानत्वं स्मार्त्तबाधनात्॥२७॥
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च॥
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा॥२८॥
केषुचिद्दक्षिणादेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति। सोऽयमा
चारः प्रमाणम्। शिष्टाचारत्वात्। होलाकाद्याचारवदिति चेत्। न। स्मृ
तिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तथा च स्मृतिः। मातुलस्य सु
तामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं
चरेदिति। न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समब
लत्वमिति वाच्यम्॥ होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वे
दानुमापकत्वायोगात्। नहीदानीन्तनाः। शिष्टा मन्वादिवद्देशका
लविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्त्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टा
चारो मूलवेदमनुमापयेत्। शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वा
पि देशविशेषे कालविशेषे च यं कञ्चिदपि होलाकाद्याचारस्य
मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम्। तस्मात् शिष्टाचारेण स्मृ
तिरेवानुमातुं शक्यते। न तु श्रुतिः। अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया
प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते। अत एवाहुः। आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा
स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्। तेन व्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते
। तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम्। तत्रैवापरं वर्णक
मारचयति। लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समन्वतः।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः॥२९॥
त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः
। वाक्यशेषाद् ऋक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्प
वमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादी

नामृचां नवकमर्थः। तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थ निर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभाववर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्या विति चेत्। मैवम्। लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रिगुण मर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैय धिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्। अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां। नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः। षष्ठाधिकरणमारचयति॥

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्योवा म्लेच्छरूढितः।
कल्प्यस्त्वार्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात्॥२०॥
ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति॥
पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः॥२१॥

आर्याः पिकादिशब्दं नक्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते। म्लेच्छास्त्वप्रमाणभूताः। तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत्। मैवम्। आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वे नेदृशे विषये। म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात्। कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थाद्वरं म्लेच्छरूढिः। यत्र दृश्या अपि रूढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः। तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः। नेमशब्दोऽर्द्धवाची। तामरस शब्दः पद्मवाचीत्येवं द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

अर्थाबोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना॥
मैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्बोधादविरुद्धया॥२२॥

स्पष्टोऽर्थः। सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमावा न कृत्रिमाः।
श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम्॥२३॥
पुंनामतोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः॥
तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्तृताम्॥२४॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रा दिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः॥ धर्मबुद्धिजनकत्वात्। वेदवत्। नच मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवै षम्यमिति शङ्कनीयम्। उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण।

निरपेक्षत्वात्। मैवम्। उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्। बौधाय
नसूत्रमापस्तम्बसूत्रमित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते। न च का
ठकादि। समाख्यावत्। प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम्। तद्ग्रन्थनिर्मा
णकाले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात्। तच्चाविच्छिन्नपार
म्पर्य्येणानुवर्त्तते। ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पौरुषेयाः। तथा
पि वेदमूलत्वात् प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्य्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा॥
न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणा दुर्बलत्वतः॥२५॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह। सर्वासु तिथि-
ष्वमावास्या कर्त्तव्येति। श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव तिथौ तत्कर्त्तव्य
तां ब्रूते। ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न माना-
मिति चेत्। मैवम्। कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम्। किन्तु प्रयत्नेन
साधनीयम्। न च तत् साधयितुं शक्यम् पौरुषेयत्वस्य समाख्यया
तत्कर्त्रुपलम्भेन च साधितत्वात्। अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलत्वा-
न्न श्रुतेरप्रामाण्यम्। अष्टमाधिकरणमारचयति॥

होलाकादेर्व्यवस्था स्यान्न साधारण्यमुताग्रिमः
देशभेदेन दृष्टत्वान्न साम्यं मूलसमत्वतः॥२६॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणाञ्चानुष्ठातृपुरु
षभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम्। कुतः। देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात्।
होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते। वसन्तोत्सवो होलाका। आह्नीने
बुकादयो दाक्षिणात्यैः॥ स्वस्वकुलागत करञ्जार्कादिस्थावरदेवता
पूजादिकमाह्नीनैबुकशब्देनोच्यते। उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैः। ज्ये
ष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति। सोऽयमुद्वृषभ
यज्ञः। एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते। तस्मा
द्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत्। मैवम्। तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेद
स —— सर्वसाधारणत्वे तत्तेषामपि सर्वसाधारणत्वात्। अत्रैव गुरु
मतमाह॥ प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे॥
अर्थाबोधादमानत्वे चेन्न सामान्यानुमानतः॥२७॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिर-
पि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या। तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्य-
ते। ये पुरुषाः कञ्चित् कालं प्राच्यां निवसन्ति त एव कालान्तरे प्र-
तीच्यां दिशि निवसन्त उपलभ्यन्ते ततश्चैन प्राच्यादिपदस्यार्था-
बोधादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत्। नैवम्। अनुष्ठानसामान्यस्य मूल-
श्रुतिकल्पकत्वात्। अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमि-
ता श्रुतिः प्रमाणम्। नवमाधिकरणमारचयति॥

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन॥
नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात्॥२८॥
साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः॥
इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः॥२९॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते। त-
दनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी गोणी गोयी पोतलि-
केत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तत्रेदृश एव शब्दः साधुर्नेदृश
इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति। तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति। ईदृश
एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश इति न तावद्वृद्धव्याहारो नियामकः
तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात्। नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामि-
का। तस्या निर्मूलत्वे नाप्रमाणत्वात् न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूल-
म्। अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तद-
नुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमू-
लतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम्। तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयो-
र्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः। साधूनेव शब्दान् प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दा-
नित्यस्ति नियमः। उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनो वेदवाक्यस्य
श्रवणात्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च काम-
धुग्भवतीति गुणवाक्यम्। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै ना-
पभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम्। यथा
प्रयोगनियमस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः। गवाद्या एव साध-
वो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे। व्याकरणस्य नियामकत्वात्॥

न च निर्मूलत्वम्। पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्यो
क्तम्। तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरणपरम्पराऽनादित्वादनुपालम्भ
इति व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम्। तथा चाथ
र्वणिका आमनन्ति। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्यद् ब्रह्मवि
दो वदन्ति। परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो
ऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति तैत्तिरीय
ब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते। वाग्वै पराच्यव्याकृताव
दत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं
चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते
। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत॥
इति। व्याकर्त्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः।
तस्मात् साधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरण
स्मृतिः प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात्
अमानत्वेऽदन्त्यनिर्णीतिरापोक्तव्याकृतेर्बलात्॥३०॥

अश्वमालभेतेत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्त्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे॥
स्वं धनम् तद्रहितं दरिद्रमालभेतेत्यर्थो भवति॥ तालव्यत्वे तुर
ङ्गमवाचित्वम्। ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत्। न। व्याकरणा
नुसारेणाशू व्याप्ताविन्यस्माद्धातो रौणादिके व प्रत्यये कृते ताल
व्यनिर्णयात्। तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम्। दशमाधिकरणे
प्रथमवर्णकमारचयति॥

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवात्र तौ॥
रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा॥३१॥
वर्णैकत्वात् पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता॥
प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम्॥३२॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ। कुतः। रूप
भेदात्। पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते। आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके
नियतः। वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते। प्रयतं पुरुषं त्मनेति॥

ब्राह्मणा इति लोके। वेदे त्वन्यथा पठ्यते। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति। अर्थभेदोऽपि स्फुटः। उत्तानावै देवगवा वहन्तीति श्रूयते। मनुष्यगवास्त्वनड्वाहो वहन्ति। वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः। तथा च श्रूयते। देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थमिति। तस्माल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः। य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः। तथाहि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम्। यथा प्रयोक्तॄणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानादैक्यम्। तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम्। त्वता देवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः। नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतपदैक्यमपोढुं शक्यम्। अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत। पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यम्भावि। अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरुयूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्तिः सम्भवति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्। तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव। तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॥

व्यक्तिर्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात्॥
व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते॥३३॥
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता॥
क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम्॥३४॥

व्रीहीनवहन्ति। पशुमालभेत। गामानय। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः। कुतः। अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरेव तु शक्यत्वात्। न त्वाकृतिरवहन्तुमालब्धुमपनेतुं वा योग्या। नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः सम्भवति।

अनन्ता हि गोव्यक्तयः। अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्त्तिनां गवामियत्ता या अनवधारणात्। किञ्च। शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो॥ गोशब्दः कृष्णाव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत्। तत्र कार्यं व्युत्पत्तिरिति चेत्। एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम्। किञ्च। गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत्। तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम्। यथाकृताववहननादिक्रिया न पर्य्यवस्येत्। नहि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया। किञ्च। श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्य्यान्वयो दृश्यते। तस्मादाकृतिः शब्दार्थः।

अत्रैव गुरुमतमाह॥

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात्॥
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां नव्यक्तिरिति निर्णयः॥३५॥

स्पष्टोऽर्थः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारीत्वीनमारचयति॥

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा॥
विध्यर्थवादमन्त्रां शेष्वनन्तर्भावितो नमा॥१॥
अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते॥
नामत्वे नान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमैव तत्॥२॥

उद्भिदा यजेत। विश्वजिता यजेतेत्येवं समाम्नायते। तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम्। कुतः। प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात्। तथाहि विधिः साक्षात्प्रतारणम्। अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन। तत्र न तावदुद्भिदादि पदं विधावन्तर्भवति। विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणेऽतिकर्त्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात्। नाप्यर्थवादत्वम्। स्तुतिबुद्धेरभावात्। नापि मन्त्रवत्। उत्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभा

वात्। तथा चोक्तम्। उक्तमामन्त्रणास्यन्त्वान्तरूपाद्यभावतः। मन्त्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मन्त्रैतेषां न युज्यत इति। अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः। अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पये त्यामन्त्रणम्। उर्वीचासि वस्वी चासीत्यसन्तरूपम्। इषे त्वोर्जे त्वेति त्वान्तरूपम्। आदिशब्देनाशीर्देवताप्रतिपादनादयः। एवमादिष्वनन्तर्भावादमानमिति चेत्। न विध्युद्देशे करणोऽन्तर्भावात्। यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः करणम्। तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिदादिपदमन्वेति। तस्मात् प्रमाणम्। द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः॥
ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना॥ ३॥
फलोद्भेदात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि॥
नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः॥ ४॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्ते नोद्भित्पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात्। दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। अर्थोच्यते। दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः। उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति चेत्। रूढ्यभावेऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः। उद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः। न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्। तथेह खनित्रगुणस्य फलम्। श्रुतं यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते। तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम्। तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः। पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति। तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति। उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्य

ते। एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति चेत्। नैवम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते। गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। यदि खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत। तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। दध्ना जुहोति। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम्। सोमेन यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता। उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम्। प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहारसिद्धिः। मध्यन्तरेण नामधेयमुन्निख्य रणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति। नास्ति। इत्युद्भिदादिपदं नामधेयम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत्॥
निरूढ्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता॥५॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः। नचास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते। ततो लौकिको मा भूद्गणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः। तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते। तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्शोदनाया इति चेत्। नैवम्। पूर्वोक्तनिरूढ्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात्। तृतीयाधिकरणमारचयति॥

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत्॥
चित्रस्त्रीत्वगुणौ रूढे स्त्रीषोमीयके पशौ॥६॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः॥
स्यान्नाम पृषदाज्यवद्विष्यवमानेषु नत तथा॥७॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते। तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः। किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चाभिधत्ते। ततो नपुं

र्वन्यायेन नामत्वम्। तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहि
तं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्व
स्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः। चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावे
तौ गुणौ। तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत। तथा चोक्तम्। प्राप्ते क
र्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयेरन् बह
वोऽप्येकयत्नत इति। अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशि
ष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते। तदा गौरवं स्यात्। तस्माच्चित्रा
शब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति। चि
त्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते। दधि मधु घृतमा
पो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि वि
चित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि। तदेतच्चित्रानामकस्य
यागस्योत्पत्तिवाक्यम्। यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजाप
तिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात्। उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चि
त्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम्। एवं सति प्रकृता
र्थो लभ्येत। अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहा
नाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ्प्रत्ययस्य चानुपादकत्वा
ङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत। तस्माच्चित्रापदं नामधेयम्।
यथा चित्राशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम्। एवं हि
श्रूयते। त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। पञ्चदशान्याज्यानि। सप्तदशा
नि पृष्ठानीति। अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विविच्यते। सामगानामु
त्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि। तत्रोपास्मै गायता
नर इत्याद्यं सूक्तम्। दविद्युतत्या रुचेति द्वितीयम्। पवमानस्य
ते कव इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु
सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तो
त्रं वहिष्पवमानमित्युच्यते। तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थ
त्वात्। वहिःसम्बन्धाच्च। तत्खल्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत् सदोना
मकस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बर्याः स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्र
युज्यते। किन्तु सदसो वहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते। तस्य च वहिष्पव

मानस्य त्रिवृन्नामकस्तोमो भवति। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः। सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्य्यायैः कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमे पर्य्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचः। द्वितीये पर्य्याये मध्यमाः। तृतीये पर्य्याये चोत्तमाः। तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी। हिंकरोति गायतीत्यर्थः। सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः। अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति। एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती। तयोः परिवर्त्तिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। पराचीभिरनुक्रमेणाम्नाताभिरित्यर्थः। कुलायिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति। या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव। द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीये उत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः। तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम्। त्रिवृच्छब्दस्येदृशं स्तोमस्य रूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम्॥ ॥

उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। अग्न आयाहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम्। आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम्। आयाहि सुषुमा हि त इति तृतीयम्। इन्द्राग्नी आगतं सुतमिति चतुर्थम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। तन्निर्वचनं च श्रूयते। यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति। तेष्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति। तस्य स्तो

मस्य त्रिवृतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकस्तृक्तं त्रिरावर्तनीयम्। तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तावुत्तमायाः। सोऽयं पञ्चदशस्तोमः॥ उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तरग्रन्थे त्रीणि माध्यन्दिनपवमानसूक्तान्याम्नाय तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम्। कया नश्चित्र आभुवदिति द्वितीयम्। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयम्। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति चतुर्थम्। एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयसामभिर्माध्यन्दिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। स्पर्शनात् पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या। तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः। सोऽयं सप्तदशस्तोमः। अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन सम्मताः। यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः। तदा प्रत्युदाहरणे गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि। तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यमू॥
विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी॥८॥
अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिर्गतोऽनलः॥
गुणो विधेयो नामत्वे रूपं तस्यात्र दृश्यते॥९॥
संस्क्रियाघारमाघारयतीत्युक्ता द्वितीयया॥

आघारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ॥
चतुर्गृहीत वा क्वोक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥ ११ ॥
नासाधिते हि धात्वर्थे करणात्वं ततोऽस्य सा ॥
साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रिया त्वतः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति। आघारमाघारयतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य
कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्ये
त्। ततोऽपि देवतारूपो गुणोऽनेन दर्विहोमे विधीयते। आघार
शब्दस्य घृक्षरणादीप्त्योरित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरद्घृतमाच
ष्टे। तस्मिंश्च घृते द्वितीया विभक्त्या संस्कार्य्यत्वं प्रतीयते। तच्च सं
स्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं भवति। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ
गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योति
रग्निः स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया। ततोऽ
ग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य क
र्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम्। योगश्च बहुव्रीहिणा
दर्शितः। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य्येत्यनेनैवा
ज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाघारश
ब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम्। यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दि
शमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं क्षार्य्यते तस्य
कर्मण एतन्नाम। ननु नामधेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टो
मेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्
निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम्।
नैष दोषः। अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वे
ऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाघारमिति द्विती
यया युक्तत्वात्। नचात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादा
विव संस्कारः शङ्कनीयः। व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राघारशब्दयोः॥
प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात्॥ तस्मा

दग्निहोत्राघारशब्दौ दर्विहोमौ पांशुयाजयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ नभवतः। किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनी।

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

श्येनेनाभिचरन् मन्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः॥
विधीयते पक्षिरूपो नाम वाऽस्य कर्मणः॥१३॥
श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया॥
न चित्रावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः॥१४॥
यथा वै श्येन इत्युक्त्या ह्युपमानोपमेयता॥
नैकस्मिंस्तेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता॥१५॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्वरूपमपि नसिध्येत्। ततः सोमयागे नित्यसोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरभ्युपगता भवति। न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः चित्रात्वस्त्रीत्वदद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते। एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्ये नोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते। तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम्। सन्दंशेनाभिचरन् यजेत। गवाभिचर्यमाणो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं श्येनशब्दवद्द्रष्टव्यम्। यथा संदंशेन दूरादानमादत्ते। यथा गावो। गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय भावाभिधानात्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः॥
नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये॥१६॥
साधारणयजेः कर्मकरणत्वे न तन्त्रता॥
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात् तन्त्रतायां फलं प्रति॥१७॥
उपादेयविधेयत्वगुणत्वास्यं त्रिकं यजेः॥

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति॥१८॥
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः॥
वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत्॥१९॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते। अन्नवाची वाजशब्दः। तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम्। न चात्र गुणः। सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात्। ननु गुणत्वे वाजपेय गुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। मैवम्। सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेय गुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकाराद्वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसम्बन्धः। ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्य्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति। फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम्। ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत्। नायं दोषः। यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसम्भवात्। यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः। प्रत्ययेन भावनोक्ता। तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते। तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम्। न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते। अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां युगपत्सम्बन्धे सति यथोचितसम्बन्धविशेषः पर्य्यवस्यति। एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्य्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा। यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्। तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। यजेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात्। उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्। उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम्। तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः। फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते। फलमनूद्य य

जिर्विधीयते। फलं प्रधानम्। यजिरुपसर्जनम्। फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः। यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठेयमानत्वाकारः। तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ। अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ। ज्ञातस्य कथनमनुवादः। अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः। फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे। एवं सति फलतत्साधनयोःस्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्य्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते। तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्य्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्य्यवस्यति। ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्यते। ननु तर्हि माभूत् तयोरुभयसम्बन्धः। पृथक् सम्बन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। द्रव्येण यागं कुर्य्यादित्येकं वाक्यम्। यागेन फलं कुर्य्यादित्यपरम्॥ तस्माद् वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः। किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्मनामधेयम्। सप्तमाधिकरणमारचयति॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा॥
नामाग्निहोत्रवच्चैवं नामत्वे देवता नहि॥२०॥
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिता देवताविधिः॥
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायांपौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्र यथाग्निहोत्रशब्दोऽग्नये होत्रमत्रेत्यनुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम्। तथाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत्। मैवम्। नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात्। अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते। इह तु तादृशो मन्त्रोऽस्ति।

आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति। अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात्। नच द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम्। कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात्। तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते। अत्र गुरुमतमाह॥

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात्॥
इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः॥२२॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः॥
जात्यर्था वा शास्त्ररूढेः सेत्स्युः संस्कारवाचिनः॥२३॥
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः॥
विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः॥२४॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिर्लुनाति। आज्यं विलापयति। पुरोडाशं पर्य्यग्निं करोतीति। तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात् पील्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत्। मैवम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात्। यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः॥ संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद् देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते। बर्हिरादाय गावो गता इति। क्रय्यमाज्यमिति। पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च। तस्माज्जातिवाचिनः। प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना। संस्कारैरास्तरणसिद्धिः॥ अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत्॥
जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तद्युक्ता चोदना प्रमा॥२५॥

स्य स्तोऽर्थः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु॥
तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबलत्वतः॥२६॥
अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः॥
योगः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणाद्भवेत्॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। प्रोक्षणीरासादयेति। तत्र प्रोक्षणीःश
ब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। कुतः। स
र्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनो
च्यमानत्वादित्येकः पक्षः। लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्वे
जिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जा
तौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। न च प्रकर्षेणोक्ष्य
त आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः। रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षा
न्तरम्। तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः। अन्योन्याश्रयत्वात्। विहि
तेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप
सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः। तत् प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापो
नूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति। नापि जातिपक्षो युक्तः। उदक
जातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमक्लृप्तत्वेनेतः परं
शक्तेः कल्पनीयत्वात्। ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रू
ढो न भवति। योगस्तु व्याकरणेन क्लृप्तः। सोपसर्गाद्धातोः क
रणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्। तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौ
गिकः। घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्त्तनम्॥
आद्यो पूर्ववदन्त्योऽचिरजातेन विनीतवत्॥२८॥

अग्निचयने श्रूयते। निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति। तत्र निर्मन्थ्य
शब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिरादिशब्दवल्लोकि

कवैदिकसाधारण्याद्भूक्रिजातो रूढिरित्येकः पक्षः। श्रोत्रस्मार्तेऽग्नि
द्ववद्रूढेरक्लृप्तत्वादरणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षा-
न्तरम्। लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं
योगरूढिः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया। आधानकाले निर्म-
न्थ्यगार्हपत्ये नित्यं धृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः सद्य एवा लौकि-
कमन्थनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते॥
यथा पुराणनूतनयोर्घृतयोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि यो-
गरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते। तद्वत्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके॥
वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा॥२९॥
नामत्वे रूपराहित्याद्विधिर्गुणतो ततः॥
अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु॥३०॥
अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम्॥
अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु॥३१॥
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी॥
निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः॥३२॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि। वैश्वदेवो वरुणप्रघासः सा
कमेधः शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः
। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशक
पालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम् मारुतं सप्तकपालम्। वै
श्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावा पृथिव्यमेककपालमिति। तेषामष्टानां
यागानां सन्निधा विदमाम्नायते। वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्राग्ने-
यादीन् यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुण
स्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्त
थाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते। तेष्वप्य-
ग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्। तर्हि गत्यभावात् तेषु देवता विक
ल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवता-

योरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिवाक्ये विहिताना माग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते। न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां पंचस्य व्यवहर्त्तव्यत्वात्। नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा। आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्। अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम्॥ तथा च ब्राह्मणम्। यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्नयुज्यते॥ अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः। विश्वेदेवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः। तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्। अत्र गुरुमतमाह॥ गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत् ॥
नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात्॥३३॥
स्पष्टोऽर्थः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥
यद्द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्य्या अनन्तरम्॥
श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वास्तुतिः॥३४॥
अनभीवादशृताद्नेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत्॥
द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ॥३५॥
वाक्यैक्यमुपसंहाराद् विस्पष्टं तत् तु बाध्यते॥
नानागुणविधौ तस्माद्दशद्वाराशिसंस्तुतिः॥३६॥
काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालंनिर्वपेत् पुत्रे जाते। यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यै वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति। यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति। यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति। यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति। यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति। यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति। पूत एव स तेजस्व्यन्नाद॥

इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता। इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्यानरात्रामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः। नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः। किन्तु पुरोडाशद्रव्यपरः। द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः। एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि। तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयत्वे निमित्तं नास्तीति चेत्। एवं नहि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम्। नचोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यम्। ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः। अयमप्यनुपपन्नः। बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः। नच भिन्नान्येतानि वाक्यानीति वाच्यम्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात्। तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तूयते। अत्र गुरुमतमाह॥

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये॥
अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात्॥३७॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति। उत्तमपुरुषामन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्रत्वम्। अतोऽष्टाकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत्। नैवम्। स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः॥
सामानाधिकरण्ये न स्यादेकस्यान्यनामता॥३८॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते॥
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः॥३९॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रक्रियेत सः॥
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः॥४०॥

इदमाम्नायते। यजमानः प्रस्तर इति। तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्। प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्। कुतः उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः। गुणविधिरित्यपरः पक्षः। तदापि यजमानकार्य्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति। प्रस्तरकार्य्ये स्रुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते। एवं सति पश्चात्तु तस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतौ यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति। न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति। अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाभावात्। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता। ऊर्जोऽवरुध्या इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न। क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिद्गुणधर्मस्याप्रतीतेः। तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते। ब्रूमः। गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं नयुक्तम्। गुणपक्षे त्वसौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्य्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात्। तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्य्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते। तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। एवं यजमान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम्॥ ॥

॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः।
हारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे॥ ४१॥

इदमाम्नायते। आग्नेयो वै ब्राह्मण इति। अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम्। नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते। आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वान्न ब्राह्मणः सूक्तम्। नापि हविः। अतः सम्बन्धवाचितद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते। यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसम्बन्धः तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो

ब्राह्मणो विद्यते। तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चि-
दर्थवादे समाम्नायते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स
मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छ-
न्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम्। तस्मा-
त्ते मुख्याः। मुखतो ह्यसृज्यन्तेति। तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः।
एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम्॥
पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥
आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः॥
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत्॥४२॥
आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद् यूपेऽप्यस्ति। घृताक्तस्य यू-
पस्य तेजस्वित्वाध्यवसायात्। तत आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते
। एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वा-
द् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते॥षोडशाधिकरणमारचयति॥
पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम्॥
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवास्तु तत्॥४३॥
स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्य्यनिषेधनम्॥
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना॥४४॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः॥
स्तुत्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः॥४५॥
इदमाम्नायते। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वादि-
ति। तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न सम्भव-
ति। पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात्। ततः पशुकार्य्यनिषेध-
रूपो गुणो विधीयत इति चेत्। मैवम्। अजादिपशुविधिवैय-
र्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घ-
टादिपदार्थमभिधत्ते। तस्मिन्। घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्य-
। नास्ति। सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेना-
भिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन
स्तूयन्ते। पूर्वत्र यजमानकार्य्यसिद्धिर्गायत्र्ये मुखजत्वम्। आदि-

न्यवनेजनस्तित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु। प्रवृत्तिनिमित्तम्। तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा। इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च। द्विप्रकारा हि प्रशंसा। वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एक प्रकारः। स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम्।

——— अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः। ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम्। तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवाद। अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः। अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम्। असत्त्रं वा एतद्यदच्छन्दोममित्यपरमुदाहरणम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति। ईदृशः साम्नो महिमा। छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येतेत्रयः स्तोमा उच्यन्ते अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्री त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्तेषां विष्टुतिः साम। ब्राह्मणे द्रष्टव्या। अतः सत्त्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसत्त्रं भवति। ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम्।

॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॰॥

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः॥
विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणे विधिः॥ ५६॥
आख्यातेनाभिसम्बन्धाद्विध्यन्तरयोगतः॥
लिङ्गप्रकरणप्राप्ते मन्त्राणां विध्यसम्भवात्॥ ५७॥
नानूद्यष्टकाधानं विदध्यात्स्तोष्यते यतः॥
यथा सृष्टेष्वनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः॥ ५८॥
एकया स्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्नहि॥
सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः॥ ५९॥

अग्निचयने श्रूयते। सृष्टीरुपदधातीति। सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा॥ यास्तामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते॥

सृष्टिनामासासुपधाने मन्त्रइति विगृह्य तद्वानासासुपधान इत्या
दिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया सन्निष्पादनात्। सृष्टिशब्दोपेता
श्चोपधानमन्त्रा एकया स्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः। ब्रह्मा
सृज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते
मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते। कुतः। उपद
धातीत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात्। न चार्थवादत्वमस्य सम्भवा-
ति। विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निच
यनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धोऽ
वगम्यते। विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः। तथा सति
प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते। किन्तु तान् मन्त्राननूद्येष्ट-
कोपधानं विधीयते। सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादो
पपत्त्यर्थः। यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः। य
दि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्। तदा-
नीमर्थवादे सृष्टिशब्दः प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्य
भ्रमः स्यात्। तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः
किन्त्वर्थवादः। ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः। एकया
स्तुवत। प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात्। बाढम्। तथापि द्वितीया-
दिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्य मा-
स्ति। यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टि
भूमता तथात्रापीति भूमगुणयोगेन सृष्टसृष्टिसंघे सृष्टिश-
ब्दप्रयोगः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सृष्टिवत् प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः॥
अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते॥५०॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति॥
पूर्वपक्षः। लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः।
एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये।
प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः। पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलि
ङ्गानां बाहुल्यम्। इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमाम्ना-

यते। अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति वत्तत् सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते। तदेवं यजमानकार्य्यसिद्ध्यादयो गुणाः वृत्तिहेतवो निर्णीताः।तथा चोक्तम्। तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः।षड्भिःसर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिःप्रकल्पितेति॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥ ॥

शर्करा उपधत्तेऽक्ता स्तेजो वै घृतमत्र किम्॥
तैलादिनाक्तिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम्॥५१॥
तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात्॥
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्बलित्वतः॥५२॥
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि॥
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात्॥५३॥
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी॥
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्यगमयेद्विधिम्॥५४॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते। मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः। ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः। कुतः। अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्रबलत्वात्। तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः। स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम्। प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम्। अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम्। अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः। चरमश्रुतत्वात् सञ्जातविरोधी। ज्ञातार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्थः। तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः। विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा। नाद्यः सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात्। न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात्। ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते। न तु तेन सह विरुध्यते। अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्ना।

स्तौति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात्। तेजो वै घृतमित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते। स्तयोरु विधीयत इति न्यायात्। तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति। तस्माद् घृतेनैवाञ्जनम्॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ॥ ॥
आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वाव्यस्थिताः॥५५॥
व्यवस्थापकराहित्यात्स्रुवाद्या अव्यवस्थिताः॥
व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्दृशेन व्यवस्थितिः॥ ५६॥

स्रुवेणावद्यति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति श्रूयते। अत्रावदेयेष्वाज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी स्रुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः। कुतः। व्यवस्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत्। मैवम्। शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात्। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्। कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति। कट आसीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधायेति। वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थोऽञ्जलिवच्छिद्रसंयोगो न भवति। तादृशेऽञ्जलौ सक्तूनामवकाशाभावात्। अतः सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृहीतः। एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः। छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः। संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः॥ ९

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला
विस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य च
तुर्थः पादः। समाप्तश्च
प्रथमोऽध्यायः॥

द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम्॥
मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते॥१॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभावः उपपादितः॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते॥
प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम्॥१॥
फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः॥
लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम्॥२॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम्। विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि। कुतः। अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात्। अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत्। सत्यम्। तथापि प्रधानान्वयो न लभ्यते। फलं हि प्रधानम्। पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेकैकस्य तथैव वाक्यसोपपत्तावनेकैककल्पने गौरवं स्यात्। तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते। पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति। ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत् पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि। तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति चेत्। मैवम्। उद्भिदा यजेत पशुकामः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वे तान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात्। तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम्। नच धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम्। अपूर्वस्यैव धर्मत्वात्॥ ॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॥ ॥

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत ॥
द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्दे नह्यपूर्वधीः ॥३॥
क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन नहि युज्यते ॥
भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥४॥
धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ॥
सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥५॥
धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ॥
द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥६॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। तस्मा
त् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यम्। श्येनेनाभिचरन् यजेत। चित्रया यजे-
त पशुकाम इत्यादि। तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ। सुव
र्णशब्दो गुणवाची। श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ। तैरेतैर्द्रव्यादि-
शब्दैरपूर्वं प्रत्येति। कुतः। द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्र
ति साधनत्वसम्भवात्॥ यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि॥
फलवत् साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति। ततो द्रव्यादीनां
फलं प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते
ब्रूमः। क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते। पचिक्रिया
मन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वादर्शनात्। अतो-
भावनावाचिना यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते। ननु-
धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा न तावद्धात्वर्थः। तस्य तां प्रति
करणत्वोक्तेः। न द्वितीयः। धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दु
र्लक्ष्यत्वादिति चेन्। नैवम्। सर्वधात्वर्थसम्बद्धरूपेण लक्षयितु
शक्यत्वात्। तदुक्तमाचार्य्यैः। धात्वर्थ व्यतिरेकेण यद्यप्येषा न
लक्ष्यते। तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यत इति। अन्यैर
प्युक्तम्। सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः। अन्योत्-
पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति। पचतीत्युक्ते पाकं क
रोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति। तत्र पाकः पक्तिः पचनमि
त्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः।

सिद्धस्वभावः। करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्युपेतः साध्य
स्वभावः। तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ् प्रत्ययादयो विहि-
ताः तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यात प्रत्ययविधिः। स चाख्या
तप्रत्ययार्थ ओदनोत् पत्तेरनुकूलः। ततो भवितुरोदनस्य प्रयोज
कव्यापारत्वात्सि जनेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनाप-
क्षा अयुक्ताः। प्रयत्नो भावनेति चेत्। न। रथो गच्छतीत्यत्र तदभा
वप्रसङ्गः। स्पन्द इति चेत्। न। मानसत्यागरूपे यजतावव्याप्तेः।
उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत्। श
ब्दभावनायामव्याप्तिः। न हि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्पन्दः प्रय
त्नो वास्ति। लिङ् लेट् लोट् तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना।
सर्वाख्यातगतार्थ भावना। तदुक्तम्। अभिधाभावनामाहुरन्यामे
मेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते॥
इति। किञ्च। स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भाव
नात्वमाहुः। किन्त्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम्। तस्मादस्मदुक्तै
व भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला। तथा यज
तीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला। तस्यां च फलभावनायां।
प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् प्रकृत्यर्थः
करणम्। न तु द्रव्यादि। तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वा
त्। साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्छक्नो
ति फलं साधयितुम्। द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्टः
सर्वोपकारः। द्रव्यादिनिष्पादितेन साधुवाच्येन यागादिकरणे
न स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृति
शब्दाभिधेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमे-
न केनापि नाभिधीयते। सर्वधात्वर्थानुयायित्वात्। अतो न।
भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। अस्तु तर्हि धात्वर्थ
सामान्यमेव भावनेति चेत्। न। प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूप-
त्वात्। अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्। अन्यच्च चलनस्य
संयोगविभागौ प्रति। अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः॥ भिन्ना

सु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्तते नाम। नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति। तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपा च्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यै वाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना तथा इति यजेतेत्यत्राख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति। तत्र किंभावये त् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागे न भावयेदग्न्याधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य। भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणा त् प्रकरणाम्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्या तस्यैव प्रपञ्चः। भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते॥ सा सर्वापि शब्दभावनाया भाव्या। विधायको लिङ्गादिः करण म्। अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता। सेयशब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते। अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्य त इत्युक्तम्। तस्याञ्चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मो योगा द्वगम्यते। प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। तथा च श्रूयते ।दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग कामो यजेत। चित्रया यजेत पशुका म इति। न च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्य भिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं ग म्यते। चिन्ताप्रयोजनन्तु। पूर्वपक्षे द्रव्याद्युपचारे प्रतिनिध्यभा वः। सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अपूर्वं सदसद्भावसंशये सतिनास्ति तत्॥
मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ७॥
क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम्॥०
विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम्॥८॥
अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते॥
अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम्॥९॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्र त्यायक न च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तदनुपपन्न म्। अपूर्वसद्भावे मानाभावात्। यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां

करणभावनयोरभिधानात्। अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसा-
धनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत्। न। शास्त्रप्रामाण्ये-
न तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रु-
त्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम्। तद्यथोपपद्येत त-
थावश्यं भवतापि कल्पनीयम्। तत्र किं यावत् फलं यागस्या-
वस्थानं कल्प्यते। किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम्। नाद्यः।
यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न द्वितीयः। मृतयोर्दम्प-
त्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्। अतो मानान्तरविरुद्धात्त्वदीयक-
ल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः। कल्पितेऽप्यपूर्वे
तस्यैव स्वर्गसाधनत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येते-
ति चेत्। न। यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गीकारात्। न ह्युद्यम-
ननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपै-
ति। यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् तर्हि या-
गजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु। शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य
साधनत्वमविरुद्धम्। औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीका-
रात्। यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्त्तते।
तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्त्तर्य्यात्मन्यनुवर्त्तताम्।
तस्मादस्त्यपूर्वम्। तद्विशेषस्तु सम्प्रदायसिद्धयागप्रक्रियया-
वगन्तव्यः। तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्य्यैरित्थं दर्शिता। प्रथमं ता-
वत् फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते। यागेन स्वर्गं
कुर्य्यादिति। कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपू-
र्वं कृत्वेत्युच्यते। कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठान-
प्रकारेणेति। तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् ——

——————————। फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्य-
पूर्वमङ्गापूर्वञ्चेति। येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वम्। अ-
मावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः। पौर्णमास्यामप-
रः। तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वाभ्यां योगात्तदार-

भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम्। तयोरेकैकस्या
रम्भायैकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नलक्षणव-
र्त्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वा
णि कल्पनीयानि। तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेण निष्पत्तेरङ्गानांचा
नेकलक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र
त्वयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासं
स्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनि-
ष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्वे आरादुपकारकाणि तु
प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रि
यन्ते। एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्रा
हकाणीत्येकरूपेणोत्थे भावेन स्वीक्रियन्ते। अनयैव दिशा स
र्वत्रापूर्वप्रक्रिया वगन्तव्या अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता॥
यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत्॥१०॥
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना॥
अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्य्यमस्त्वतः॥ ११॥

गुरूणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तन्नास्ति। कुतः। अन्त
रेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः। नच यागनाशात् कथं फलसि-
द्धिरिति वाच्यम्। नहि यागक्रिया सर्वात्मना नश्यति। किन्तु।
सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्र
व्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तर्य्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत
इति पूर्वपक्षः। नैतद्युक्तम्। उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात्। नच नियो-
गेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः। वैदिकलिङादीनां तदभिधायक-
त्वात्। ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधन
मपूर्वमस्ति॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते नवा॥
यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा॥ १२॥
दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः॥

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृद्द्वचः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । व्रीहीनवहन्ति । तण्डुलान्पिनष्टीति ।
तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके । विहितधात्वर्थत्वाद् यजत्यादि
धात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवाक्यवैयर्थ्यरूपो बाधकस्तर्को ऽवग
न्तव्यः । तुषविमोकचूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन ता
दर्थ्ये ऽवघातपेषणयोर्विधिर्व्यर्थः स्यात् । तस्मादस्त्यपूर्वमिति ।
प्राप्ते ब्रूमः । दृष्टफले सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृ
ष्टान्तस्तु विषमः । तत्र हि क्रियाप्राधान्ये नद्रव्यपारतन्त्र्याभावा
दपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकवि
भक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपरतन्त्रो
ऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्य्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च विधि
वैयर्थ्यम् । नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसम्भवे ऽप्यवघातेनैवा
सौ कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधे
यत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ॥ अत्र गुरुमतमा
ह ॥ द्वितीया सक्तुवद्भक्ता नियोगे ऽन्वीयतां क्रिया ॥

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ २४ ॥

सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा
क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो
वक्ष्यते । तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरिणामेन प्रधानभूता
क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगे ऽन्वेत्विति चे
त् । मैवम् । वैषम्यात् । तत्र होमेन सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति
। भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासम्भवात् । इत्यभिप्रेत्य सं
स्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उप
पद्यते । वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसम्भवात् ॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ॥
गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावे ऽवघातवत् ॥ २५ ॥
गुणत्वं नहि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ॥

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः सम्मार्जनमाम्नायते। स्रुचः संमार्ष्टीति। तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म। कुतः। गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च। सूत्रकारो हि कर्मणा राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक् सूत्रयामास। तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि। यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत। तस्य। द्रव्यप्रधानत्वात्। यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि। द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति। यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम्। कुतः। तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात्। द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः। यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते। व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्त्तुमिष्टम्। प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम्। एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः तथा संमार्जनेन जुह्वादिषु कश्चिदतिशयं न पश्यामः। अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। स्रुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता। कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात्। क्रतुसाधनत्वेन च स्रुचां युक्तमीप्सिततमत्वम्। अतः प्रधानभूताः स्रुचः। तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति। यदि स्रुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्। तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ॥
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १७ ॥
स्तुत्यर्थत्वे स्तौति शंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ॥
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रउगं शंसति। निष्केवल्यं शंसति। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति। प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी ॥

आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ। अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्। प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम्। कुतः। तुषविमोकवद् दृष्टार्थलाभात्। पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। स्तौतेर्व्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसति धात्वोर्वाच्योऽर्थः। यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि। तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति। यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः। तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात्। लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते। तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात्। यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः। तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात्। ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत्। पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थपर्य्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत। ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम्। तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्। ततोऽपूर्वमस्तु॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

वेदांश्चयाभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम्॥
विधायकं न वान्येन समत्वात्तद्विधायकम्॥१९॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः॥
आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणोः॥२०॥

अयं मन्त्र आम्नायते॥ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति। अयमर्थः। गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति। तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम्। तथा मन्त्रगतमपीति चेत्। मैवम्। यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात्। सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते। न तु विधायकत्वम्। यच्छ

ब्र्ह्वादेरित्यादिशब्देनोत्तमपुरुषामन्त्रणादयः। बर्हिर्देवसदनं दामी
त्युत्तमः पुरुषः। अग्नीदग्नीन् विहरेत्यामन्त्रणम्। एवं ब्राह्मणेऽपि
यस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदित्युदाहरणीयम्। तस्मादाख्यानस्य प्र
धानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ
न भवतः। किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः। ततो न
मन्त्र गताख्यानस्य विधायकत्वम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम्॥
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात्॥२१॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम्॥
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते॥ २२॥

आधान इदमाम्नायते॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति॥ तत्र म
न्त्रस्य लक्षणं नास्ति। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात्। वि
हितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इ
त्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः। मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्म
णेऽतिव्याप्तिः। एवमपि पदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्या
दिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्। मैवम्। याज्ञिकसमा
ख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात्। तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादी
नां मन्त्रत्वं गमयति॥ उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः। अ
ग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः॥ इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः।
अग्न आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः। अग्नीदग्नीन्
विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः। अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीदित्यादयो
विचाररूपाः। अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्या
दयः परिदेवनरूपाः। पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः
प्रश्नरूपाः॥ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः। ए
वमन्यदप्युदाहार्य्यम्। ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानं
मन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्ये
त। लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः। ऊहप्रयोगेऽपि पा
दार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं या

न्ति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ॥
नास्तीयत्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ २३॥
मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ॥
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्॥२४॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्॥ पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः। भागान्तराणि चकानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो। विधिः। परकृिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्ध्नो दधित्वमिति निर्वचनम्। अमेध्या वै माषाइति निन्दा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद् व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः। यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति विधिः माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। तथाहि। इन्दवो वा मुशन्ति हीति हेतुः। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनम्॥ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः। कपिञ्जलानालभत इति विधिः। सहस्रमयुता ददिदिति परकृतिः। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्। नाइत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेत गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः। इत्याहेत्यनेन वाक्योपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। राजा चिदं भगं भक्षीत्याह। यो धारह्याः शुचिरसी।

त्याहेत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न। यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा नहि॥
मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात्॥२५॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्य्ये चरौ सूर्य्याय जुष्टंनिर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषंतदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति। असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत्। नैवम्। याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात्। न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते। तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम्॥ दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति॥

नवसौ मयजुषां लक्ष्म साङ्कर्य्यादिति शङ्किते॥
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः॥२६॥

इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः। त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः। तेच यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः। साङ्कर्य्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्धेर्ह्युग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च संकीर्णम्। देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति। तद्ब्राह्मणे सा

विन्यर्चैर्न्यूनत्वेन व्यवहृतत्वात्। सनत् साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदे गीतम्। अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति। त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि। तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्। न। पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्। पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः। गीतिरूपा मन्त्राः सामानि। वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि संकरः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः॥
यजुर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता॥ २७॥
परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः॥
तल्लक्षणेन युक्तत्वात्त्रैविध्यमिति सुस्थितम्॥ २८॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन्विहर। बर्हिःस्तृणीहि। इन्द्र आगच्छ। हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः। परसम्बोधनार्था मन्त्रा निगदाः। एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः। कुतः। पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात्॥ प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः। उपांशु यजुषोच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तांपरिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा। तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्ययननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः॥ ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचति ॥

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ॥
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता॥ २९॥
विभागे सति साकाङ्क्ष्यैकार्थत्वं प्रयोजकम्॥
तस्माद् वाक्यैकमेतेन यजुरन्तोऽवधार्य्यते॥ ३०॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति। कुतः। एकत्व नियामकस्य दुर्बोधत्वात्। अर्थैकत्वं वाक्यैकत्वे प्रयोजकं स्यादिति चेत्। न। एकस्मिन् पदे ऽतिव्याप्तेः। पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः स्यादिति चेत्। नैवम्। यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वात्। विभागे साकाङ्क्षमित्युक्ते ऽतिव्याप्तिः स्यात्। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। अत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचिनच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति। अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते। न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति। पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः। उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं। समीचीनम्। सुशेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यम्। मेध सारभूत पुरोडाशेत्यर्थः। अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धम्। तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्युक्ते ऽतिव्याप्तिः स्यात्। भगो वां विभजतु। पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापो ऽर्थः। एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषो ऽवसानं निश्चेतुं शक्यम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे॥
असत्यर्थास्मारकत्वादेकाहृत्स्य कल्पनात्॥ ३१॥
छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे॥
अध्याहृते स्मारकत्वाच्च भेदो ऽर्थभेदतः॥ ३२॥

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते। सो ऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः। कुतः। अस्याहृत्यार्थत्वे नैकस्यैवाहृत्स्य कल्पने लाघवात्। न चोरुप्रथ।

सेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति। क्रियापदाभावे
न तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। इषे त्वेति छिनत्ति। ऊर्जे त्वे
त्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ॥
ततस्तदनुसारेण छिनद्मि। अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते
सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः। इत्थ
माम्नायाम्नाय भोः पलाशशाखे। त्वां छिनद्मि। ऊर्जे रसाय बलाय
वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः। एवमायुर्यज्ञेन कल्पताम्। प्राणो
यज्ञेन कल्पतामित्यादौ क्लृप्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायु
रादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात् क्लृप्तीर्वाचय
तीति क्लृप्तिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः॥ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

याते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम्॥
तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः॥३३॥
वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम्॥
अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः॥३४॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते॥ याते अग्नेऽयाशया तनूर्व
र्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्॥
स्वाहा। याते अग्ने रजाशया। याते अग्ने हराशयेति। अयमर्थः।
अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः। तास्वा
द्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा। गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये लोहेऽव
स्थिता। तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापा
तकं च हतवानसीति। तथा च ब्राह्मणम्। उग्रं वचो अपावधीं
त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति। अशनायापिपासे ह वा उग्रं।
वचः। एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वच इति। तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः
संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमु
चितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः। न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभा
गस्तयोरन्वेतुं योग्यः। तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः।
वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया। तत

तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते। यद्यप्यसावन्य
मन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्पनीयादध्याहारात् संनि-
कृष्यते। तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणान्यस्य शेषिणी॥
चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षत्वतो नात्रानुषज्यते॥३५॥
करणत्वं क्रियापेक्षं क्रियाचैका पुनात्विति॥
मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते॥३६॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते। चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्
पतिस्त्वा पुनातु। देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण व
सोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति। तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्या
दिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते। कुतः। निराकाङ्क्ष-
त्वात्। नहि चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यन
योः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प-
वित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। क्रिया च पु
नात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका। तया क्रियया संबद्धः। शेषः क्रि
याद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षोऽपि यथान्वेति। तथा पूर्वयोर
प्यन्वेतुमर्हति। तस्मादस्त्यनुषङ्गः॥ ॥ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति नवोपरि॥
सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत्॥३७॥
तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि॥
नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते॥३८॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। सं ते प्राणो वातेन गच्छताम्। स
मङ्गानि यजत्रैः। सं यज्ञपतिराशिषेति। अयमर्थः। भोः पशो।
तव प्राणो वातेन बाह्येन वायुना संगच्छताम्। तव हृदयाद्य
ङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्। यज्ञपतिराशिषा संयुज्यता
मिति। तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य-
क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्। प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति प

द्दस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बु
द्धिस्थत्वे न संनिहितत्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासद्भावेन क्रि
यापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। मध्यममन्त्रे बहुवचना-
न्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिध्य
भावाच्चास्त्यनुषङ्गः। ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वा
क्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः॥ ॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालावि
स्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥ ९॥

ददातियजतीत्यादौ भावनैकास्तुनान्यथा ॥
आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः॥१॥
धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः॥
उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावनामिथः॥२॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्य्यायधातुनिष्पन्नाख्यातानियजति
ददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम्॥ तानि चैवं श्रूयन्ते। सोमे
न यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। दाक्षिणानि जुहोतीति। तेषु
भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम्।न
च धातुभेदाद्भावनाभेदः। तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्याप्रयो
जकत्वादिति प्राप्तेब्रूमः। अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोज
कम्। तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम्। न हि बहूनां धातूनामुप
र्य्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते। नापि व्याकरणे धातुसमूहादे
कमाख्यातं विहितम्। तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातु
विशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहो
मभावनाः परस्परं भिद्यन्ते॥ अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत्॥
धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात्॥३॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः। किन्तु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्म-
तम्। तत्र यजेत दद्यात्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य॥
नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादे-
कनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्वपक्षः। प्रतिधातु लिङ्-
प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्धात्वर्थानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽभेदस्य
वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारि शास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता॥
धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः॥४॥
अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे॥
विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति। बर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यजतीति। तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत। तस्मादाख्यातैकप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्य्यमिति चेत्। नैवम्। यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात्। कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। अथोच्येत। समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते। ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति। तन्न। तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात्। न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात्। नापि द्रव्यविधिः तृतीयान्तत्वाभावात्। ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम्॥ यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तदसत्। तेषां विधायकत्वात्। यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते। तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम्। अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यज-

तीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते। सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः। विधित्से च पूर्व। वाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानयोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते। नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते नत्वभ्यासात्। तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्य्येत। मैवम्। वैषम्यात्। अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम्। इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित् संज्ञायां अन्यसंज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते। तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥९

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितम्॥
कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम्॥ ६॥
कर्मान्तरं स्यादभ्यासान्नैवं द्रव्यं हि देवता॥
वार्त्रघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते॥७॥
वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता॥
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा॥८॥
अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम्॥
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके॥९॥
विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना॥
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः॥१०॥

इदमाम्नायते। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते। य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति। अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते। न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड् यागा अनूद्यन्ते। आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन् प्रकरण एवमाम्नायन्ते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्। ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति। एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्ने

यादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वेसति पूर्वाधिकरण
न्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते। नच कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः।
ध्रौवाज्यसद्भावात्। अत एवोक्तम्। ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मा
न्त्रवर्णिकी। रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्तयेति। सर्वस्मैवा
एतद् यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं
श्रुतम्। देवताया मान्त्रवर्णिकीत्वमित्यमुत्र वक्ष्यते। तस्माद्वार्त्रघ्नी
पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। वार्त्रघ्नी वृ
धन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणी विधीयेते। तत्राग्नि
र्वृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्रघ्नो मन्त्रः। त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं
राजोत वृत्रहेत्यपरः। तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते। एवं
मनन्तराम्नातयोर्वृधिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावा
स्यादेवते। आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवद्यागान्तरमत्र विधीयते। य
द्वयागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विद्व
द्वाक्यमनर्थकं स्यात्। नकेवलं तदानर्थक्यम्। किन्तु पौर्णमास्यां पौ
र्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतदपि व्य
र्थं स्यात्। न चैतत् कालविधायकम्। यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवा
क्यैरेव तद्विधानात्। कर्मान्तरत्वे तु कालस्तं विधास्यति। तस्मात् कर्मा
न्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। आस्तां तावद् द्रव्यम्। देवता तु विधित्
सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते। वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योराज्य
ज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात्। होत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरा
वाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाम्नाय प्रयाजानन्तरं भाविना ॥
ज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रघ्नौ वृधन्वन्तौ चाम्नाते। लिङ्गं चाग्नि
विषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते। ततो लिङ्ग॰क्रमाभ्यामाज्य
भागविषयत्वमवगम्यते। यत्तु वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं
तल्लिङ्गक्रमकॢप्तयोराज्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्य
वस्थामाचष्टे। ननु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति। अतो रूपरा
हित्याद् विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति। किं तर्हि पूर्व
प्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति। नच
कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः

ननु तत्र कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात्। न चानुवादो
व्यर्थः। समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात्। तत्सिद्धौ च दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड् यागविवक्षया
द्विवचननिर्देश उपपद्यते। यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्या
दिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम्। कालविधानासम्भवेऽप्येकैक
स्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात्। आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीया
णां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्या
मित्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते। एवमितरत्रापि ननु वि
दुद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्। तस्य
यागविधायकत्वाभ्युपगमात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्या
नि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति।
चेत्। न। तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात्। प्रतिगु
णं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत। आग्नेयादिवाक्यानां विधाय
कत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः। तस्मादाग्नेयादि
वाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम्। किञ्चानुवादत्वमनभ्युप
गम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधा
नभावो न सिध्येत्। तथाहि समिधो यजति। आघारमाघारय
तीत्यादयः केचिद्विधय आम्नाताः। यदाग्नेय॥ ॥
योऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता
अपरे। तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य
जेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः। दर्शपूर्णमासा
भ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम्। विद्वद्वाक्यवि
हिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासम्भवात्
सर्वेषां च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधा
न्यात् प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात्। तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्या
दिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात्। अनुवादपक्षे तु त्रि
कयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन द्वि
वचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धे न प्राधान्यम्। प्रयाजादी
नां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः। तस्माद् विद्वद्वाक्यमनुवादकम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽथवा विधिः॥
विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता॥११॥
जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ॥
सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्द्रव्यं ध्रौवमाज्यतः॥१२॥

इदमाम्नायते। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते। यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय॥ प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति। तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत्। मैवम्। आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयानैरन्तर्य्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात् पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत् प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम्। न चात्र यजतीति वर्त्तमानापदेशः शङ्कनीयः। पञ्चमलकारस्याश्रयणात्॥ अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टे कर्मण्युपांशुयाजनामकत्वम्। सत्येवं गुणद्वयविशिष्टे कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात्। न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः। समाधातव्ये न जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च। जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः। न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति। न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः। ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात्। नापि देवताया अभावः। नानाशाखास्पांशुयाजक्रमे पठितैर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात्। तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकम्॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः॥ ६

अरूपत्वात्तु दध्यूर्ध्ववाक्ये नोक्तमनूद्यते॥ १३॥
गुणस्य सिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता॥
रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः॥ १४॥

इदमाम्नायते। अग्निहोत्रं जुहोति। दध्ना जुहोति। पयसा जुहोतीति च। इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति। ऊर्ध्वमाघारयति। ऋजुमाघारयति च। तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः। आघारवाक्यं चोर्ध्वादिवाक्यविहितस्य। नत्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम्। कुतः। द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टं कर्म। नाद्यः। अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुणस्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात्। द्वितीये विधिगौरवं स्यात्। नच सत्या गतावयुक्तम्। अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम्। तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते। देवता तु मान्त्रवर्णिकी। आघारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत॥
गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ॥ १५॥
नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः॥
ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया॥ १६॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति। मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि। एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते। तत्र हृदयस्याग्रेऽवद्यति। अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते। इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैर्देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात्। एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेनानूद्यते। तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम्। अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते। तदनुवादेन-

पश्वालम्भवाक्ये ऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते। तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति। न चात्र पुरोवादोऽस्ति। सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीयमानस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येऽप्यप्रतीतेः। न हि ग्रहणं यजनं भवति। नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः। सोमलता। न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम्। धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात्। तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते। ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते। ग्रहणवाक्येषु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते। अवदानवाक्येष्व पशुसंस्कारः ॥ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता॥
एकत्वं सकृदाख्यानात् संख्या वृत्त्या प्रयाजवत्॥१७॥
आख्यानमात्रं नो मानं संख्या पा बहुकर्मता॥
आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः॥१८॥
पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत्॥
विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः॥१९॥
बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगाद् भिन्नता॥
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता॥२०॥
देवतासङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्विमः॥
बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा॥२१॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते। तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम्। किन्तु सकृदेवाम्नातम्। तत एकमिदं कर्म। त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या। यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। किमिदमाख्यानं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम्। नाद्यः। वाक्यांशस्यपद

मात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात्। द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषिते नाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते। प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्याव रुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम्। इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मणः एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम्॥

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते। कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात्। इदं त्वत्रोदाहरणम्। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत इति। अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम्। तत्तो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म। । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता। न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता। तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे। द्वितीया विभक्तिबहुवचने। तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत् तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति। कुतः। पश्चाद् भाविनो बहुवचनस्यान्वयः। एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्प्यते। तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम्। बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते। तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः। एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामेकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते॥ ॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥ ॥

अथैषज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ॥
गुणः सहस्रदानाख्यो ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते॥ २२॥
अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्॥
संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया॥ २३॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रद

क्षिरोन यजेतेति श्रूयते। अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरि त्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधीयत इति चेत्।न ।प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन छिन्नत्वात्। नचैवं सत्यथैष। ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। सन्निहितवाचि नैतच्छब्देनातीतसन्निहितस्य यागामिसन्निहितस्यापि परामर्श सम्भवात्। आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः।स च ज्योतिः। शब्दोऽतीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वात् नूतनं किञ्चित् कर्मा भिधत्ते। ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः। तथात्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते। विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोरप्ययं न्यायोद्रष्ट व्यः॥ ॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

गुणःकर्मान्तरं वास्माद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति॥
गुणो देवान नूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः॥ २५॥
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्॥
गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम्॥२६॥

तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिनमिति श्रू यते। घनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा। जलं वाजिनम्। तत्रामि क्षाद्रव्यभाजो विश्वदेवा मुक्ताः। ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते ।वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः। तानन्नूद्य वाजिन द्रव्यरूपो गुणो विधीयते। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्ये ण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिशि ष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्ने। शिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरता मापादयति। ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मा न्तरम्॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वान्यत्तु पूर्ववत्॥
निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः॥२६॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते। तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात्।

कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते। यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते। तथा दधिद्रव्येणेति चेत्। न। वैषम्यात्। यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धः। तथाग्निहोत्रं नगुणान्तरावरुद्धम्। प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति। तस्मादयं गुणविधिः। एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च व्रीहियववद्विकल्पः॥ ॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यद्ध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक्॥
गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः॥२७॥
मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु॥
गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते॥२८॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते। तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत् कर्म। न त्वत्र गुणविधिः। कुतः इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य। धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत्। मैवम्। कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात्। गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च। गुणमात्रं तु फलाय विधीयते। यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो नप्राप्तः। धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत्। न। अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात्॥ ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसामहि ॥
रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये॥२९॥
रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः॥
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः॥३०॥
साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता॥
तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले॥३१॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम। कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते। एतस्यैव रेव

तीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति।
अस्यायमर्थः। अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्
नामकः। स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते॥
अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्था
रूपत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते। प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमान।
स्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते। तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य स
माप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते। तच्च प्रकृतौ यज्ञायज्ञा वो।
अग्नय इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते। अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस
कामेन वायव्यास्वृक्षु तत्साम गातव्यम्। तच्च प्रकृताविवेकवि
शस्तोमयुक्तम्। पशुकामस्य तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेव
तीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति। तत्र रेवतीनामृचां वारव
न्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति॥
विधीयते। एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्याव
र्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात्। यथा पूर्वाधि
करण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः तद्व
दिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रे
ण बोधनीयम्। तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध
एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रेवत्यृगा
धारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधन।
त्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः। तेन प
शुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते। एत।
च्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ।
॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

इष्टस्तन्त्रस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम्॥
निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम्॥३२॥
फलान्तरं किं वृष्ट्यादि होषादीनामुतोदिते॥
सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते॥ ३३॥
फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति॥

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्ता विवर्धने ॥ ३४ ॥
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ॥
नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत ।सर्वं वै कामाः सौभर इति समाम्नाय पुनः समाम्नानम् । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम साम विशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरूपेतस्य साम्नोऽन्तिमो भागः । तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः । तदुभयमेलनान्महती । वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः । सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् । अथोच्येत । नूतनफलान्तराभावाद्धीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति । तन्न । फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः । न विधिः ॥ ॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ॥ ॥

॥ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥
रथन्तरं साम सोमे भवेन्न द्वा बृहज्ज गत् ॥
ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः॥
गायत्र्यादियुतात् पूर्वादन्यद् व्यावृत्तितो गुणः॥२॥
सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके॥
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम्॥३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्र-
वायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्। यदि
जगत्सामा आग्रयणाग्रानिति। तत्र सोम शब्देन सोमलतासाधन
को यागो विधीयते। तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे
रथन्तरबृहज्जगत् नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि॥
अभि त्वा शूरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम्। त्वामिद्धि हवा-
मह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत्। जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं-
जगत्। ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्थ्याग्रयण
उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते। दारु-
पात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति॥ सोमयागस्य रथन्त
रसामोपेतत्वपक्षे एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः। बृह
त्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः। जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्रा
थमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः। तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गा
यत्र्यादिसामोपेतः। तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः की
र्त्यन्ते। तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र-
विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादि
त्युक्तोयः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते॥
समर्पिते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते। न च रथन्त-
रादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति। तस्य प्रातः
सवनादौ गायत्र्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोग
स्यापि सद्भावात्। किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्। रथन्तरबृहज्ज
गतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः। रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे वि
कल्पिताः। तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते। एवमित
रत्रापि। तस्माद् गुणविधिः। ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्यो-

षां सोमयागानां प्रकृतिः। न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम वि
हितमस्ति। अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिक
रणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं
विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम्। वाढम्। तथा
पि नात्र कश्चिद्विरोधः। आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधाय
कम्। किन्त्वन्ये नविहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति त
त्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्॥ ॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ॥
विप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥
विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवादगीः ॥
व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वान प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥
न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः ॥
अप्राप्तप्रापणं तस्माच्च रथन्तरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते। आग्नेयम
ष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्रमेकादशकपाल
मृषभो दक्षिणा। वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा। मैत्रा
वरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा। वार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षि
णेति। तस्यामेवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते। यदि ब्राह्मणो।
यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्। यदि
राजन्य ऐन्द्रम्। यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र यथा पूर्वाधिक
रणे ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन
रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्। एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूय
माणं वार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्म
ण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूद्यते। द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृती
यस्थानेऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः। वैश्वदेवस्य तु स्व
त एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः
। ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावात्तानुवा

दोयुक्त इति चेत्। न। तयोरपि राज्ययोगहेतुकत्वराजशब्दार्थत्वा
दिति प्राप्ते ब्रूमः। राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः। न तु राज्ययोग
स्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्ति-
निमित्तम्। राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्यय
विशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राजशब्द उप
चारितः। तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्रा
प्यते। ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गतायामवेष्टावपि
तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत्। मैवम्।
अन्तरवेष्टौ तदसम्भवेऽपि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायाम
वेष्टौ तत्सम्भवात्। तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृक यथोक्तगुण
विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वम्। यदि-
शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्युन्नेयम् ॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम् ॥
अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥७॥
अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ॥
कृत्स्ने आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥८॥
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत सिद्धेर्नास्तिकल्पनम् ॥
कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥९॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्य इ
ति श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यम्। शरदि-
वैश्यमिति च। तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयो
ऽनूद्यन्ते। न च तेषां प्राप्त्यभावः। क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्लृ
प्तत्वात्। न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां वि-
द्यां च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति। अग्निश्च नाधानमन्तरेणा
स्तीति। ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति। विद्या चोपनय
नपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्प
यतीति तत्प्राप्तिरिति चेत्। मैवम्। लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपा

ठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः। तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥

यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत्॥
कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये॥१०॥
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया॥
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्योऽननामतः॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत। न। दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात्। तच्च शब्दनिर्वचनाद् वाक्यशेषाद्वावगम्यते। तथा हि। अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्येमे दाक्षाः। तेषामयनमिति तन्निर्वचनम्। दक्ष उत्साहो पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः। तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत् प्रसिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः। न तूद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम्। एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायीयः। तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते॥ ॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्य्यं चरुं तथा॥
निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरूपयोः॥१२॥
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी॥

फलार्थे अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह॥ १३॥
श्वेतं वायुस्तु गीषाया मापेये चरविप्रभे॥
चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः॥ १४॥
फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत्॥
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवाप्यौ यागतार्थिकी॥ १५॥

अनारभ्येदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च। तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्। ईषामालभेतेति। चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च। ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः। तस्या आलम्भः स्पर्शः। तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते। तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति। तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते। चरुः स्थाली। सा च निर्वापस्याश्रयः। निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्य्यवत् प्रभासम्बन्धात् सौर्य्यत्वम्। भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते। तस्माद् गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः। न हि फलपदयोर्नित्यवद्भुतयोः सम्भवत् प्रयोजनयोश्च पक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम्। तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते। तदापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्य्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरस्तु प गन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत। ब्रह्मवर्चसकामः सौर्य्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थ सिद्धो विधिः। द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्त्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत्। अनुवाद इति ब्रूमः। तत प्राप्तिस्त्वार्थिकी। निर्वापालम्भावन्तरेण तत्र द्रव्यागासिद्धेः। तस्माद् यागविधिरिति राद्धान्तः॥ ॥

॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः॥
स्पर्शः स्याद्देवताहीनत्वान्न संस्कारः प्रायपाठतः॥ १६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते। वत्समालभेतेति। तत्र विमतो। वत्सालम्भो यजिः स्यात्। प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्। वायव्यालम्भवदिति चेत्। न। देवतारहितत्वेन तद्वैषम्यात्। किञ्च। अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः। तत्प्राये पठितत्वात्। इतरसंस्कारवत्। तस्मादयं स्पर्शमात्रविधिः॥ ॥

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ॥
यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः॥ १७॥
यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः॥
किं तूपधानमात्रं स्याद्यावदुक्तं चरोः स्थितम्॥ १८॥

अग्नौ श्रूयते। नैवारश्चरुर्भवतीति। चरुमुपदधातीति च। तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते। न चात्र देवताया अभावः। बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः। उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः। स्विष्टकृतादिति प्राप्ते। ब्रूमः। यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवताया समपेक्षितायां। वाक्यशेषबलाद्देवताक्लृप्तिः। इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः। तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पर्य्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ॥
यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः॥ १९॥
प्रत्यभिज्ञानमालभ्यमत्रोत्सर्गशब्दतः॥
गुणः पर्य्यग्निकृत्यास्य वक्त्युत्तरनिवृत्तये॥ २०॥
तद्दृष्टा परिसंख्यान्न चोदकात्प्राग्विधौ सति॥
पर्य्यग्निकरणात्ऊर्ध्वं रीतिः क्लृप्तोपकारतः॥ २१॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमाम्नातम्। पर्य्यग्निकृतं पा

त्नीवतमुत्सृजन्तीति। तत्र पर्य्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः। एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते। सिद्धान्ती तु पर्य्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति। तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः। तस्माद्वायव्यपशुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा। इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते। तमनूद्य पर्य्यग्निकृतशब्दान्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते। न च प्रकृतिगतस्य पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम्। उपरितनाङ्गानुवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात्। नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात्। सा च दोषत्रयदुष्टा॥ स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः। पर्य्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत। अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत। चोदकप्राप्तान्यपरितनाङ्गानि बाध्येरन्। मैवम्। पर्य्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात्। कथं तर्हि तन्निवृत्तिः। आर्थिकीति ब्रूमः। चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते। प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतयाकल्प्यातिदेशात् प्रबलत्वात्। तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तेरेवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते। न चानेन न्यायेन पर्य्यग्निकरणात् प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। विधीयमानस्य पर्य्यग्निकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्क्लृप्तोपकारं पर्य्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात्। प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात्तत्पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति। एवं च। सत्युत्सृजन्तीत्याख्यातेन यथोक्तपर्य्यग्निकरणविधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते। तदेवमत्र गुणविधिः॥ ९॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति इयम्॥
यद्वा यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः॥२२॥
ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिस्तयोः॥
गुणोऽतस्तस्य वाक्ये न ज्योतिष्टोमाभिगामिता॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते। एष वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा। सोमाय यजत इति। परा वा एतस्यायुः प्राण एति योंऽशुं गृह्णातीति च। तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते। अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः। न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः। ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्तातिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम्। ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम्। न तु यागयोः। गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात्। यजतिस्तु व्यवहितः। तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति। तस्माद् ग्रहयोरेवात्र विधिः। ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः। ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात्। यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तेन सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम्। अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते। अथ वा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रकरणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम्। तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः॥

॥दशमाधिकरणमारचयति॥

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः॥
लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादतः॥२४॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद् हेराधानवच्चितिः॥
संस्कृतिः संस्कृते वह्नावग्निष्टोमो विधीयते॥२५॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते। अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेणेत्यादि। अत्र

ग्निशब्दो यागवाची। स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात्। तच्च लिङ्गमेव श्रूयते। अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति। षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्तीति च। यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम्। तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु। अग्निमग्निष्टोमे नानुयजतीत्य। । तस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्याद् पांशु। यजतीतिवद् यागनामत्वम्। अथोच्येत। अनुशब्दस्याग्निशब्देन्वयाद् यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति। तथाप्यग्नेः। पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति। देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्। तस्मादग्निं चिन्वीत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते। चिनोतिस्त्विष्टकाभिरग्निं चिन्वीत इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे। रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गात्कल्प्याद् यागवाचित्वाद् बलीयसीति न यागनामत्वम्। न चात्र यागरूपमस्ति। द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः॥ अतोऽग्निमादधीतेत्युक्ताधानवदग्निं चिन्वीत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः॥ न च संस्कृतस्य नियोगाभावः। अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात् संस्कारविधिः॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत् कर्म वा गुणः॥
अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते॥२६॥
उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये मासासम्भवात्॥
अनेकस्य विधेश्चान्यत् कर्म प्रकरणान्तरात्॥२७॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रं जुहोति। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत्। मैवम्। किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि। नाद्यः॥ उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां तन्मने विधातव्यत्वात्। न द्वितीयः। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः।

ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः। कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चे
त्। प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः। न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकर
णम्। असंनिहितत्वात्। अयनं त्वेतत् प्रकरणम्। अयनमार
भ्याधीतत्वात्। कातर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत्।
प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेषा
शङ्का भवति। सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता। तथा सति।
स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तद
वस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति। अग्निहो
त्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते। ननूपसन्मासा
भ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते। ततो वाजिनन्यायेन गुण
भेदात् कर्मभेदः। न प्रकरणभेदादिति चेत्। न। वैषम्यात्। उपा
देयतया विधेयो गुणो वाजिनम्। मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वै
षम्यम्। द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम्। मासो न तथेत्यपरं
वैषम्यम्। परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदे
न सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति। ततः प्रकरणान्तर
मेवात्र भेदहेतुः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम्॥
कर्मान्यद्वा फलं भानात्॥ पूर्वन्यायाप्रवेशनात्। २८।
मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः॥
अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्ष्यते॥ २९॥

अनारभ्य श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इति
। रुक्कामस्तेजस्कामः। अत्रेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमास
गतमाग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते
। कुतः। वाक्ये तदाग्नेयफलसम्बन्धस्य भासमानत्वात्। न च।
पूर्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम्। वैषम्यात्। तत्रा
यनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम्। इह त्वनारभ्याधी
तत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति। कुतोऽप्रकरणान्तरत्वम्॥

किंच मासोऽनुपादेयः। अग्निहोत्रानुसारेण सम्पादयितुमश
क्यत्वात्। फलं नूपादेयम्। दार्शपौर्णमासिकाग्नेयानुसारेण।
तेजसः कामयितुं शक्यत्वात्। तस्मात्। फलविधिरिति प्रा।
प्ते ब्रूमः। प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिर
स्त्येव। स एवात्र कर्म भिनत्ति। नचात्र वाजिनन्याये नक
र्मभेदः। अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभयत्रैकवि
धत्वात्। यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधि
रेवमासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः। नहि तस्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु॥
फलं च मासवदनुपादेयम्। अन्यथा साधनवदफलत्वप्र।
सङ्गात्। कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात् स्वत एवोत्पद्य
ते। न तु विधिश्रवणात् सम्पद्यते। यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः
यदि वा न्यायैक्यम्। सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम्। का
म्येष्टिकाण्डपठिते ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजा
काम इत्यादिष्वयमेवन्यायो द्रष्टव्यः॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

यजेत् समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया॥
अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः॥ ३०॥
विध्युपादानयोरैक्याद् देशादेरनुपत्तितः॥
आवश्यके कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः॥ ३१॥
देशादियोगस्याप्राप्ते र्विधिर्नैह्येकता तयोः॥
पुंशब्दयोर्व्यापृतित्वात् पुनरुक्तात्वनूद्यते॥ ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायन्ते। समे य
जेत। पौर्णमास्यां यजेत। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे।
तेति। अवेष्टिप्रकरणे फलमाम्नातम्। एतयान्नाद्यकामं याज
येदिति। आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः। सच दर्शपूर्णमासप्र
करणे समाम्नातः। शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति। तत्र देशका
लनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः। अत ए।
व न विधेयाः। उपादानविधिशब्दयोः पर्य्यायत्वात्। ततः कर्म

विधिरित्यवश्यमभ्युपेयम्। तत्र प्रकरणेनो दर्शादेः पूर्वं विहितस्यै
वैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभे
द इति प्राप्ते ब्रूमः। देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह
तेषां सम्बन्धो विधीयतनाम्। स च कर्मवत् पूर्वं न विहित इत्यप्रा
प्तत्वाद्विधिमर्हति। यदुक्तमुपादानविधिशब्दौ पर्य्यायाविति तन्ना
दसत्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम्। तच्च पुरुषविषयः शब्दव्याप
रः। अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्। तच्च कर्मविषयः पुरुष
व्यापार इति महान् भेदः। योऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि दे
शादिसम्बन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति। स
मिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात्॥
पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम्॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ॥
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः॥३३॥
अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम्॥
एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्तैन्द्राग्नसंस्तुतिः॥३४॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती
ति कालद्वये विहितम्। तदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भव
तीत्येकस्मिन् काले पुनर्विहितम्। तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्ष
णेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः। तथा सत्याग्नेययागस्य दर्श
काले द्विः प्रयोग इति चेत्। न। प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे स
त्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। विधे
यैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात्। यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भ
वति तथापि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति। इन्द्रसहितोऽग्निः
समीचीनतरः। तस्मादैन्द्राग्नः कर्त्तव्य इति विधेयस्तुतिः। प्रया
जवैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम्॥ ॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वि
तीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा॥
कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्यएकः प्रयुज्यताम्॥१॥
नकालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः॥
काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद् यावज्जीवप्रयोगतः॥२॥

बह्वृच ब्राह्मणे श्रूयते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र।
यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः। तत् कालसम्बन्धश्च प्र-
कृते काम्याग्निहोत्रेपूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतीत्यनूदिते कर्मणि विधी-
यते। तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन वा-
क्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्य्यवस्यति।
स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः। सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहु-
यात्। स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यावज्जीवमित्यस्य का-
लविधेर्वैयर्थ्य प्रसङ्गात्। तस्मादयं काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये
कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जीवशब्दो न कालस्य
वाचकः। किन्तु लक्षकः। वाच्यार्थस्तु कृत्स्नजीवनम्। ———
——। न च जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्। तस्य पुरुष-
धर्मत्वात्। तस्य पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो वि-
धीयते। न चात्र कर्मभेदः। तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावा-
त्। न चाभ्यासस्तद्धेतुः। निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनः
श्रुतेरभावात्। अतः प्रयोगभेदः पर्य्यवस्यति। जीवनस्यात्र नि-
मित्तत्वात्। सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसि-
द्धम्। न च जीवननैरन्तर्य्येण प्रयोगनैरन्तर्य्यापत्तिः। सायंप्रातः
कालयोर्विहितत्वात्। तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्य-
प्रयोगौ भिन्नौ॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥ ॥

शाखाभेदात् कर्मभेदो न वा कर्मात्र भिद्यते॥
दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम्॥३॥
ग्रन्थद्वारादिनाह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः॥
रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते॥४॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं क
र्माम्नातम्। तत्र शाखाभेदान् कर्म भिद्यते। कुतः। भेदकारणानां ना
मभेदादीनां बहुलमुपलम्भात्। काठककाण्वादिको नामभेदः।
कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ। भोजनमाचर
न्ति। शाखान्तराध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः। एकस्यां शाखा
यामधीता इषे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाच्छेदादयः क्रिया
श्च शाखान्तरेऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः। एवमशक्त्यादयो भे
दहेतव उदाहार्याः। नह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययन
पूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम्। तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद
इति प्राप्ते ब्रूमः। रूपाद्यभेदादेकं कर्म। आग्नेयाष्टाकपालादियाग
रूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते। दर्शपूर्णमा
साभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः। दर्शपूर्णमा
साविति कर्मनामाप्येकम्। स्वर्गकाम इति फलसम्बन्धोऽप्येकः।
तस्मादभिन्नं कर्म। पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा सङ्गच्छन्ते। काठका
दिकं ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम। काठकेन यजेतेत्यश्रवणात्।
काठकमधीते इति प्रयोगाद् ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम्। भूभो
जनादिरध्ययनधर्मः। पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति। अल्पा
युषापि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते। त
स्मादनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

॥ समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ॥
बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥
॥ अनेन द्वितीय तृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्य्यं निरूपितम् ॥
॥ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥
अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्द्यप्रतीतितः ॥
क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात् ॥१॥
गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्यसौ ॥
व्युत्पत्तिसम्भवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥२॥

यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं तत्तच्छाब्दम्। कुतः। केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात्। व्युत्पन्नो हि शब्दः। प्रत्यायकः। व्युत्पत्तिश्च नशेषशेषिभावे क्वचिद् दृष्टा। लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात्। अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत्। मैवम्। अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात्। नहि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः सम्भवति। द्वयोर्गुणयोः परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात्। एवं द्वयोः प्रधानयोरपि। अतो व्युत्पत्तिसम्भवात् क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः। तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः। तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ॥
पारार्थ्यं शेषता हेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ३॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते। तथा हि। शेषत्वं नाम किमविनाभूतत्वं प्रयोज्यत्वं वा विध्यन्तविहितत्वं वा। नाद्यः। षड्यागानामविनाभूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। पुरोडाश कपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात्। न तृतीयः

विध्यादिविहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्त
विहितत्वाभावात्। तस्मान्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम्। नापि हेतुर
स्ति। विमतः शेषः। एवंत्वादिति कस्यचिद्धेतोरनिरूपणादिति।
प्राप्ते ब्रूमः। विमतः प्रयाजादिः। शेषः। परार्थत्वात्। भृत्यादिव
दिति हेतुः सुनिरूपितः। अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्ट
त्वेऽपि परार्थः शेष इति। लक्षणस्यादुष्टत्वात्। तेन लक्षितआ
कारः स्वरूपम्। न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्य
म्। आकारभेदेन तद्भेदात्। दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं सहायीकृत्य
बोधक आकारो हेतुः। इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्षण
म्। तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विद्येते॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रे शेषोऽथवा फलम्॥
पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावाद्यौ मतभेदतः॥४॥
शेषत्वमुपकारित्वे द्रव्यादावाह बादरिः॥
पारार्थ्ये शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः॥५॥

स्फाकपालादिकं द्रव्यम्। अरुणिमादिको गुणः। अवघातप्रोक्ष
णादिकः संस्कारः। एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वं स्वर्गः फलम्। तत्कामी
पुरुषः दर्शपूर्णमासौ कर्म। न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्व
मस्ति। उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावादिति बा
दरेर्मतम्। पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयोऽपि शेषा इ
ति जैमिनेर्मतम्। तथा च त्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते। कर्माण्यपि जै
मिनिः फलार्थत्वात्। फलञ्च पुरुषार्थत्वात्। पुरुषश्च कर्मार्थत्वा
दिति। तत्रोपकारित्वमति व्याप्तम्। प्रधानभूतेऽपि स्वामिनि गर्भ
दासोपकारित्वदर्शनात्। तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यसिद्धान्तः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्यगामिनः॥
व्यवस्थिता वा साङ्कर्यं फलापूर्वैणसङ्गतेः॥६॥
अवान्तरापूर्वसत्त्वात्सा सा तेनैव सङ्गतौ॥

श्रुत्याव्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा॥७॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः। आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः।सान्नाय्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः।ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गच्छन्ते। अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात्।एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात्। फलापूर्वप्रयुक्तया चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येवेति साङ्कर्ये प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयादयः षड्यागा भिन्नक्षणवर्त्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति। ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षड्वान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि। तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम्। प्रत्यासन्नत्वात्। फलापूर्वन्तु तेन व्यवहितम्।एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेणैव साक्षात् सङ्गतिः। तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते। ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम्।तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्कर्यम्। अथोच्यते।तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्तेष्वेवावघातः।न त्वाज्यसान्नाय्ययोः।एवं विलापनमाज्य एव। दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति। वाढम्। दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सङ्कीर्य्येरन्नेवेति चेत्।नैवम्। व्रीहीन् प्रोक्षति। आज्यमवेक्षत इत्यादिद्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात्। श्रुतिश्च प्रकरणाद् बलीयसी। तस्माद् व्यवस्थिता धर्माः॥ ॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

द्रव्यस्स्फ्यकपालादेः साङ्कर्यं वा व्यवस्थितिः॥
यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र सङ्करः॥८॥
वाक्यस्योद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं सङ्करे सति॥
अनुवादोत्थायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणीच

शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति। स्फ्यशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते। अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम्। शम्या मुसलाकारकाष्ठम्। तत्र व्रीह्यादिद्रव्ये ष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्कर्ये निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं निराकर्तुमशक्यम्। येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्याञ्चित् क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात्। न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः। स्फ्येनोद्धन्ति। कपालेषु श्रपयति। अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति। शूर्पेण विविनक्ति। कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति। शम्यया दृषदमुपदधाति। उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति। दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत। व्यवस्थापक्षेऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत्। न। उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात्। न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम्। बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात्। न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम्। यज्ञायुधानि सम्भरन्तीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात्। तस्मादवघातादिसंस्कार इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि॥ ॥

। षष्ठाधिकरणमारचयति ।

क्रीणात्यरुणयेत्येतत् सङ्कीर्णं वा क्रयैकभाक्॥
क्रयेणानन्वयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा॥१०॥
द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तद्भागे चान्वयः पुनः॥
साक्षात् क्रये गुणस्यार्थाद् द्रव्ये संनिहिते त्वसौ॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति। तत्रारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे। गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च।

तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते। तच्चानुपपन्नम्। अमूर्त्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्रयसाधनत्वासम्भवात्। ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम्। प्रकरणञ्च ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति। न चानेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम्। तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात्। पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्या गोः सा पिङ्गाक्षी। एवमेकहायनी। यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम्। तच्च युगपत् प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति। न चेतरद्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम्। अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात् तेषु निवेश्यते। तत्रैषाक्षरयोजना। अरुणयेत्येतत् पृथग्वाक्यम्। तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते। यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्त्तव्यानीति। तस्माद्गुणः सङ्कीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्यमूर्त्तो गुणस्तथापि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यं व्यवच्छिनत्ति। तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति। एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति। ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा। गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात्। मैवम्। गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते। तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते। तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमप्यवच्छिद्यतामिति चेत्। न। तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन। तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः। तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत्। न। तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात्। नहि तत्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यविकल्पो विधीयते। अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्या-

त्राविधानात्। ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः। न
हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः।
तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थापत्त्या
परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः। तथा सत्यारुणयविशिष्टैकहाय-
न्या क्रीणातीत्यर्थः पर्य्यवस्यति। तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेक-
हायनीमेव भजते॥ ॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलाः
एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात्॥१२॥
प्राधान्यान्न ग्रहगतैकत्वमनपेक्षितम्॥
न हि धीवाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम्॥१३॥

सोमे श्रूयते। दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति। दशापवित्रं वासःखण्डः
तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम्।
तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम्। किञ्च। ग्रहशब्दस्य।
जातिवाचित्वेन जातेः संस्कार्य्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन्क-
स्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति। तस्मा-
देक एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहमिति द्वितीयया ग्रह-
स्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते। ग्रहं प्रति गुणः
सम्मार्गः। प्रति प्रधानञ्च गुण आवर्त्तनीय इति न्यायेन यावन्तो
ग्रहाः सन्ति ते सम्मार्जनीयाः। एवं निश्चये सति सम्मार्जयितव्य-
ग्रहेयत्ताया अबुभुत्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्य-
विवक्षितम्। अथोच्येत। नेदमुद्देश्यगतम्। किन्तु स्वयं विधेयमि-
ति। तन्न। वाक्यभेदापत्तेः। ग्रहं सम्मृज्यात्तं चैकमित्येवं विधेयार्थ-
भेदाद्वाक्यभेदः। पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः
। न हि प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्न्यायोऽस्ति। तत
इयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति वैष-
म्यम्। न च जातिः संस्कार्य्या। तस्या अमूर्त्तत्वात्। ततो जातिद्वा-
रा द्रव्यलक्षको ग्रहशब्दः। तत्र चावृत्तिरुक्ता। तस्मात् सर्वे ग्रहाः
सम्मार्जनीयाः॥ ॥अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चमसादिच संमृज्यान्नो वा तस्यास्ति मार्जनम् ॥
एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १४ ॥
अबाधोऽत्रादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ॥
चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १५ ॥

ग्रहमित्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम्। तथा प्रातिपदिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा सम्भाव्यते। ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वाद्ग्रहाणामिव चमसानामपि सम्मार्गेण सोमरसैकनिर्हरणप्रयोजनसम्भवाच्च चमसादयोऽपि संमार्जनीया इति प्राप्ते ब्रूमः। एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वाच्च विवक्षितम् ॥ अदुष्टं तु ग्रहत्वं कुतो न विवक्ष्येत। ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः। न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम्। ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात्। तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ॥
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १६ ॥
आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ॥
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १७ ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ॥
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १८ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते। सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति। तत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्। सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात्। प्रकरणाच्चैवमनुगृह्यते। यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत्। तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नदउन्मानं प्रथमं संयुज्य तद्द्वारा कर्मण्यन्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात् संबध्यते। तस्य च यूपस्य पश्वङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति। तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम्। यद्यपि वाजपेययू-

पशब्दयोरानन्तर्य्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया सा
क्षाद्यूपसंबन्धाभावात् पशु व्यवधानमभ्युपेयम्। वाजपेयस्ये।
ति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिध
त्ते। देवदत्तस्य नप्तेतिवत्। यत्तु सप्तदशारत्निवाजपेययोरानन्त।
र्य्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमविरुद्धम्। पशवङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपे।
याङ्गत्वाङ्गीकारात्। किञ्च। पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्ष
णीयम्। सिद्धान्ते तु नासौ दोषः॥ ॥ ॥ ॥

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राखिलस्य तत्
किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत्॥१९॥
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि॥
मिथःसंबन्धराहित्यान्नैवं तेऽपि समत्वतः॥२०॥
कर्तृयोगादरोषश्चेत् समानेयं समाहितिः॥
ततः प्रयाजसान्निध्यात् तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते। अभिक्रामं जुहोतीति। तत्र।
होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमा
सकर्त्रा संबध्यते। न तु प्रयाजमात्रकर्त्रा। कुतः। अभिक्रमणस्य क्रि
यारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चे।
न। नैवम्। क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धासम्भ
वात्। अथोच्येत। अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात् संबध्यते। त
द्द्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति। तदेतत् समा
धानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानम्। अतः सन्निधिबलात् प्रयाजक
र्त्रा संबध्यते॥ एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनारचयति॥

यद्वा बलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः॥
दर्शादिप्रक्रियाधीने क्रमणे स्यात्तदङ्गता॥२२॥
अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः॥
तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गतद्द्वारा दर्शशेषता॥२३॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ। पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्य।

तत्। प्रयाजसंनिधिनोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात्। प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्रमणं निविशत इति पूर्वपक्षः। समिधो यजतीत्यारभ्याम्नातमवान्तरप्रयाजप्रकरणम्। तन्मध्ये ऽभिक्रमणमाम्नातम्। तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राद्धान्तः। अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते। प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताथवा॥
दर्शाङ्गता प्रक्रियैषा वान्तरातोऽस्त्विहाग्रिमः॥२४॥
लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः॥
विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः॥२५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम्। नवके निवित्संज्ञकानामग्ने महानसि ब्राह्मणभारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्। दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः। एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुतेति। तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात् सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत्। न। निविद्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात्। न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात्। आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निविद्वाक्यै रग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते। अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते। निविद्भिर्न्यवेदयत। तन्निविदां निवित्त्वमिति। ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति। चेत्। सन्तु नाम। नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः। ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम्। निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदं।

ङ्गत्वं स्यादिति चेत्। न। पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्र
करणाभावात् संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत्। न काम्यसामिधेनी
भिर्व्यवधानात्। नच काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया। सन्निधि
तः प्रकरणस्य प्रबलत्वात्। तस्मादत्र प्रयाजन्यायाभावाद्दर्शपू
र्णमासाङ्गमुपवीतम्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ॥
यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमस्तु तत्॥२६॥
अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ॥
नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत्॥२७॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते। तस्माद्वा
रणो वै यज्ञावचरः स्यान्न तेन जुहुयाद् वैकङ्कतो यज्ञावचरः।
स्याज्जुहुयादेवैतेनेति। यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः तत्र वारण
वैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्वेति। सत्तेनपा
त्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्
पात्रं निविशते। अस्ति हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वमाततप्रक
रणे पाठात्। कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्वा
चः सत्यमपश्यदित्यस्मिन्ननुवाके त्रीणि हवींषि निर्वपतीत्यादि
ना तानि विहितानि। ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये सा
क्षादसंभवात् तदङ्गपशोरङ्गे निविशते। तद्वदिदमपीति प्राप्ते
ब्रूमः। अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम्। तथा पवमानहवीं
ष्यपि। यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इत्याहवनी
योद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात्। तस्मादग्निसंस्कारत्वेन।
समानानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः तथा स
ति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावाद् वैकङ्कतो य
ज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनियुज्य
ते॥ ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

वार्त्रघ्नी पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ॥
इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किं वा व्यवस्थितिः॥२८॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्रास्त्वाज्यभागयोः॥
क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽन एषां दर्शादिशेषता॥२९॥
न मुख्ये सोमसङ्कोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः॥
दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः॥३०॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। तत्रेदं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाम्नातम्। उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते। तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वम्। न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रघ्नी। त्वं सोमासि सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी। अग्निः प्रत्नेन मन्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती। सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या द्वितीया वृधन्वती। तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोर्यागयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात्वं कथञ्चिद्भवतु। सौम्ययोस्तु तन्न सम्भवति। सोमदेवताया अभावात्। न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते। किञ्च। पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते। तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति। कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम्। किञ्च। प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमः। न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्। किन्त्वाज्यभागाङ्गत्वम्। नन्वेतत् क्रमेणैव लब्धम्। तत्राप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः। सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते। बाढम्। तथापि वार्त्रघ्नीयुगलं पौर्णमासीकाले वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम्॥ ❁ ॥ ॥

॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

हस्तौ द्द्यावधने निक्तेस्तृणात्युलपराजिकाम्॥
दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले॥३१॥
तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्य्यात्मकात्क्रमात्॥
लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता॥ ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। हस्तावधने निक्ते। उलपराजिं स्तृणातीति। वेद्यामास्तरीतुं सम्पादितं स्तृणस्तम्ब उलपराजिः। तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नैरन्तर्य्येण पठितत्वात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत्। मैवम्। अवनेजनं हस्तसंस्कारः। संस्कृतौ हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्यौ। वित्ये तादृशं सामर्थ्यं लिङ्गम्। प्रकरणं त्व दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम्। अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः। अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः। स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः। मुष्टीकरोति। वाचं यच्छतीति। तदनन्तरमेवेदं श्रूयते। दीक्षितमावेदयतीति। आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति। अत्र मुष्टीकरणवाङ्नियमाभ्यां हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लिङ्गम्। तेन क्रमो बाध्यते॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चतुर्धा कार्य्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम्॥
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेयमात्रगम्॥३३॥
उपलक्षणतान्ग्रे ये युक्तातः सर्वशेषता॥
अग्नीषोमीयऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्याग्नेयता ततः॥३४॥
नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात्॥
तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः॥३५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। आग्नेयं चतुर्धा करोतीति। तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नाग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते। ततस्त्रयाणां शेष इति चेत्। मैवम्। तद्धि

ग्नेय इत्ययं तद्धितःसंबन्धमात्रे विहितः। किन्तु देवतासंबन्धे। अ-
ग्निश्च केवला हि देवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता। ततो देवतैकदे
शेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य
एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते॥
॥इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्याय
स्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
देवोपसदनं वर्हिर्दामिगीर्मुख्यगौणयोः॥
तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं नियुङ्क्ते मुख्य एव वा॥१॥
शब्दार्थत्वाद्द्वयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम्॥
प्रथमावगमत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते॥२॥
वर्हिर्देवसदनं दामीति लवनप्रकाशको मन्त्र आम्नातः। तत्र।
लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनायमन्त्रो लवनक्रिया
यां विनियुज्यते। लवितव्यं वर्हिर्हि द्विधम्। मुख्यं गौणं च। मुख्यं
कुशकाशादि दशविध दर्भरूपम्। गौणं तु तत्सदृशं तृणान्तर।
म्। तस्मिन् वर्हिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्र
वृत्तत्वात्। तथा सति मुख्यवद्गौणस्यापि शब्दार्थत्वे न दर्भस्य तृ
णान्तरस्य च लवने मन्त्र विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। मुख्यस्य
शीघ्र प्रतीतत्वे न मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं विलम्ब
प्रतीति कगौणापेक्षां न करोति। तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो
नियम्यते॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥
ऐन्द्र्या निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति॥
प्रकाश्य मुख्य इन्द्रो वा गौणो मुख्योऽस्तु पूर्ववत्॥३॥
एकस्य गौणता ध्रौव्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः॥
गौणता तोऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते॥४॥
अग्निचयने निवेशनःसङ्गमन इत्यादिका काचिदैन्द्री समाम्नाता।
तस्यां जरद्गु इन्द्रो न तस्थौ विति पठ्यमानत्वात्। तन्मन्त्रविषयं।

ब्राह्मणं चैवमाम्नायते। निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थं प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति मुख्यश्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः। तत्रेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात्। गौणस्त्विन्द्रो गार्हपत्यः। तस्य स्वर्य्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात्। तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्रामाण्यत्वे न विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्रामाण्यत्वे मानुवादको मन्त्र एवेन्द्रशब्देन वह्निं लक्षयिष्यति। ततो गार्हपत्यप्रकाशनेसमर्थमेव मन्त्रमैन्द्र्येति तृतीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्ते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

हविष्कृदेहीत्यामन्त्र्य त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत्॥
विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वावघातके॥५॥
ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्ति त्वथान्यथा॥
पाठेन प्रापितं त्रित्वं हूयते रूपचारगीः॥६॥
त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यं प्राप्तेरभावतः॥
हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा॥७॥
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता॥
नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्वर्हिर्न्यायेन मुख्यगः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। हविष्कृदेहीति। त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति। देवानामर्थे या हविः सम्पादयति सा हविष्कृत्। तामेनां सम्बोध्याध्वर्युरेहीति ब्रूते। तथा चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते। हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृतस्तानाह्वयतीति। तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः। अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते। नन्वाह्वाने समर्थो न त्ववघात इति चेन्नाह्वानस्यावघातलक्षकत्वात्। यथा पूर्वोदाहृतायामैन्द्र्यामृचीन्द्र

शब्दो गौणः। तद्देहीति पदं मन्त्रगतत्वे नावघाते गौणं भविष्यति। अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ्नन्निति पदमनर्थकं स्यात्। प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च। विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। त्रित्वस्य प्राप्तत्वे नानुवादकत्वात्। कस्याञ्चिच्छाखायामयं मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याम्नातः। आह्वयतिपदं त्वेहीति वदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रिरभ्यासस्यानित्यवत् प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति। कस्याञ्चिच्छाखायां द्विःपाठात्। कस्याञ्चित् सकृत्पाठात्। अतोऽसौ नित्यवद् विधीयते। न चावघ्नन्नित्यस्य वैयर्थ्यम्। तस्य काललक्षकत्वात्। कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। कालस्य। प्राप्तत्वात्। न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन् काले भवति। नतोऽर्थप्राप्तः कालः। आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्न विधेयम्। तद्धेहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते। मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम्। तत्रायं वाक्यार्थः सम्पन्नः। अवघातकालेयदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्तव्य इति। अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादे नाभ्यासो विधीयते। त्रिराह्वयति त्रिःसत्या हि देवा इति। एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात्। लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते। नावघाते। न चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसरति। तृतीयाश्रुत्यसंभवात्। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्रोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः। न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने। तस्मादाह्वानशेषो मन्त्रः॥ ॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

उत्तिष्ठन् प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा।
हृणुत व्रतमित्येवं पठन् वाचं विमुञ्चति॥९॥
मन्त्रो विधेयो कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः।
विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ॥१०॥
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते॥
अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते॥११॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति। उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरेति। त-
था व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति। तत्राग्नीध्रं संबोध्याग्नि
विहरणादि प्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनि
युज्यते। तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके
व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्र पूर्वोक्तावघातशब्दव
दुत्थानविमोकशब्दौ काललक्षकौ। तत्कालयोरवघातका
लवदर्थप्राप्त्यभावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वा
दिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादन
प्रैषे चान्विताबेतौ मन्त्रौ। न तूत्थाने वाग्विमोके च। अतोऽसम
र्थयोर्विनियोगासम्भवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो वि
धीयते॥ ॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः॥
अङ्गाङ्गिता वा स्यात् कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात्॥१२॥
प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात् तदन्वयः॥
संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। इदं
द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः। तस्मिन् म
न्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्याम्नानात्। प्रस्तरो दर्भमुष्टिः। त
स्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः। तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत्। पदं कालं लक्ष
यति। होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्। पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं
प्रहरेत्। न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः। पूर्वोक्तप्रैषम
न्त्रवदत्रान्वयाभावात्। अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्या
योऽकृतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते। पुरोडाशसेवया हृष्टोऽग्निः स्वस्मि
न् यजमाने वा तेजोबाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः। न चासौ प्र
स्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः। सूक्तवाकेनेति तृती
याश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्यन्तमन्वयाभावः।
मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवान् स्मारयति। प्रस्तरप्रहरणं
चेष्टदेवतासंस्कारः। अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयात्म

न्त्रो विनियुज्यते। ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम्। न तु देवतोद्देशे न प्रक्षेपः।यजिधातोरश्रवणात्। तथा सति देवतानाम मन्त्रा भावा त् तद्द्वारापि नान्वय इति चेत्। मैवम्। देवतानां सद्भावात्। अग्न्यादिदेवता प्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीया श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते। यदि प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुः। तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रस्य लभ्येत। ततो देवता कल्प्यते तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति। तस्माद् देवताद्वारास्ये वान्वयः॥ ॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद् विभज्य वा॥
समाख्या कृतस्त्रगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि॥१४॥
दर्शपूर्णिमयोर्देवा नतु सूक्त्य विभज्य नाम॥
आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरूच्यते॥१५॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृतस्त्र मन्त्रविषया। याज्ञिकैः कृतस्त्रे तच्छब्दप्रयोगात्। ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत्।न। लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात्। तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नाने कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति। भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति। इन्द्र इदं हविरजुषतेति महेन्द्र इद हविरजुषतेति च। इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः। तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवाक्यं तत्तत्काले व्यवतिष्ठते। सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः। सूक्तं वक्तीति तद्व्युत्पत्तेः। यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम्। देवं वक्तीत्यर्थः। अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्। अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह याश्च देवतास्ता अग्नीरधामेति वा वै तदाहेति। अरीरधाम। आराधितां सुष्ठानकुर्मेत्यर्थः। तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात्॥
काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा॥१६॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्वशादमूः॥
अकाम्यास्वपि संचार्य्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः॥१७॥
समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम्॥
अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्ये क्रमास्ततः॥१८॥

काम्येष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणाम्नाताः। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं नि र्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना। सजाता ज्ञातयः वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः। इन्द्राग्नी रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्या नुवाक्याः क्रमेणाम्नाताः। तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमि ति याज्ञिकानां समाख्ययावगम्यते। तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्ड योः प्रथमाया मिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यव स्था क्रमेणाक्रियते। मन्त्रगतं त्वैन्द्राग्नलिङ्गं काम्यायां नित्या यां चैन्द्राग्नेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुङ्क्ते। लिङ्गं च प्रबलमि ति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र लिङ्गेन क्रम समाख्ये बाधितुं शक्येते। उपजीव्यत्वात्। इन्द्रादिदेवतास्वरू पमात्रप्रकाशनं लिङ्गम्। न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गि भावः। ततः समाख्याबलान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धो वगतौ सामान्ये न मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते। विशेषत स्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते। नन्वैन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नमन्त्रो वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो वि शेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत्। न। लिङ्गस्साधारण्ये क्रमा पेक्षणात्। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानिति। द्वितीयेष्टिरपि। तत्रेन्द्राग्नी पठितौ। मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्राग्नी। न वति मित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातम्। नहि तत्र क्रमम् न्तरेण निर्णेतुं शक्यम्। न च क्रमेणैव तत्सिद्धे लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम्। क्वचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्था पकत्वात्। ऐन्द्राबार्हस्पत्येष्टिरेकैवाम्नाता। यं कामयेत राजन्यम नपोब्ध्यो जायेत वृत्रान् घ्नंश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति। यं राजपुत्रं जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य।

च काम एवं भवत्ययं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातस्य शत्रून् मारयन् संचरेदिति। तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः। मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोऽनुवाक्ये इन्द्राबृहस्पतिदेवताके द्विविधे आम्नाते। इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम्। अस्मा इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकमपरम्। तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुग्मं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम्। तस्मात् क्रमसमाख्या सहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते॥ ॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

आग्नेय्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः।
उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत॥१९॥
साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः॥
विशेषविधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम्॥२०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति। तत्राग्नीध्रनामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यया कयाचिदृचा दाशतयीगतयाग्निसंबन्धिन्या कर्त्तव्यम्। अग्निर्देवता यस्या ऋचः साग्नेयीति साधारणोक्तात्त्विशेषस्याप्रतीतेरिति चेत्। मैवम्। क्रतुप्रकरणपठितानामाग्नेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवावगतम्। कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नीध्रोपस्थानरूपोऽयमिति बोधयत्वयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामतीति लाघवम्। अप्रकृतानां क्रतूपयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम्। तस्मात् प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम्। एवमैन्द्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वभक्षाङ्गमुत॥
ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते॥२१॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः॥
अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते॥२२॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्। अतएवाम्नान
म्। अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षय
न्तीति। तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यगजरणरू
पाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति। मन्त्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा
म्नातः। तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितम्। न तथा ग्रहणावेक्ष
णनिगरणसम्यगजरणानि चोदितानि। न चाविहितेषु मन्त्रो
विनियोगमर्हति। समाख्या तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षण
मात्रविषया। तस्मात्। कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव वि
नियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षि
प्तानि। तद्व्यतिरेकेण भक्षणासम्भवात्। अतस्तेष्वनुवाको य
थालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः। तत्र भक्षेहीत्यारभ्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यां सघ्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति। एहीत्याह्वानस्यबा
हुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात्। नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति। शोभनं
चक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षिषीयेत्यभिधानात्। हिन्व
मे गात्रेत्यादिर्मामेऽवाङ्नाभिमतिगा इत्यन्तः सम्यगजरणं प्र
काशयति। गात्रप्रीणनेनाधोभागे नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च त
दवगमात्। जरणं नार्थाक्षिप्तम्। तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चे
न्न। जरणपर्य्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात्। न च जरणे पु
रुषव्यापाराभावः सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात्। मन्द्राभिभू
तिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति। तस्माल्लिङ्गेन
समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्त्तव्यः॥ ॥

॥दशमाधिकरणमारचयति॥

मन्द्रेति वसुमच्चेति द्वयं तर्पणभक्षयोः॥
विभक्तव्यमुत शेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे॥२३॥
लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः॥

लिङ्गस्यासम्भवे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे॥२४॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्त्वित्यन्तो भागो हृष्टाया अ रुचिमभिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वाया तृप्तिं प्रकाशयति। वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षण प्रकाशकः। तत्र पूर्ववल्लिङ्गेन विभज्य विनियोग इति चेत्। मैवम्। न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते। किं तर्हि भक्षणात्तु निष्पा दिनी हि सा। तथा सति कस्मिन् व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो वि नियुज्येत। ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवाद् भक्षणमन्त्रवा क्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशभागो भविष्यति। उपयुक्तश्च तत्रायं भागः। तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजननात्। तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके॥
केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सर्वत्रोत यथाश्रुतम्॥२५॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम्॥
ऊहो वान्येषु कर्मैकोऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः॥२६॥
इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात्॥
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम्॥ २७॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवं विधः श्रूयते। तत्रेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति। तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते। न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे। तस्मादमन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणपीतस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति। नन्वाग्नेय यागस्य प्रकृतित्वात्तद्गतेन स्याग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्य्ये चरौ सूर्य्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते। इह तु कर्मैक्यान्नोह इति चेत्। न। कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्यूहितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः। तत

पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। आद्युदात्तं चै
तत्पदमाम्नातम्। इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम्। तथा
सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृति
स्वरविधानात् समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते। इन्द्रेण
पीतः सोमो यस्मिन् सवने इति विग्रहात्। सवनपरत्वे सत्यै
न्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसमर्थत्वात् सर्वभक्षणेष्वनूहेनैवा
यं मन्त्रप्रयोक्तव्य इति राद्धान्तः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

ऊहपक्षे पदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके॥
सैन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते॥२८॥
सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा॥
इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः॥२९॥
उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः॥
अत इन्द्रस्य सिद्धार्थे लक्ष्योऽसावितरैः सह॥३०॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षः स तत्प्रसङ्गात्कृ
त्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते। मैत्रावरुण
ब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो होत्रकाः। तेषां च सन्ति चम
साः। पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः। तैर्वषट्कारानुव
षट्कारयोर्होतव्यम्। चमसानामैन्द्रत्वाद्धोतुर्वषट्कारे प्रथम
मिन्द्रो हुतः। अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्यु
न्नीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवषट्कारे जुह्वति। तत्र मै
त्रावरुणो मित्रं वयं हवामहे इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति
। ब्राह्मणाच्छंसीन्द्र त्वा वृषभं वयं इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति। पो
ता मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति। एवं हुत्वा
पश्चात् सोमो भक्ष्यते। तस्मिन् भक्षणे मित्रावरुणपीतस्येति
मन्त्र ऊहनीयः। तदानीमिन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रा
वरुणाभ्यां सहेन्द्र उपलक्षणीयः। कुतः इन्द्रशेषे पुनरभ्यु
न्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेष

स्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्। पुनरुक्तौ तस्यैवान्यार्थत्वं। न पूर्वस्येति
चेत्। न। उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभा
वात्। प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदी-
यते। तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः।
माभूत् संकल्पः। तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादिया
गार्थमेव। न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति। तस्मादु
न्नीतो मित्रावरुणादि संबद्धशेष इन्द्रसंबद्ध एवेत्युभयभक्ष-
णे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः॥ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम्॥
स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति॥ ३१॥
तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते॥
उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम्॥ ३२॥
अन्य आग्रयणात् पात्नीवतो नैतस्य विद्यते॥
आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते॥ ३३॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः। तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छ-
ति। पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति। तस्या।
आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते। तस्य पात्नीवतस्य भक्ष-
णे इन्द्रवाय्वादयः उपलक्षणीयाः। पूर्वाधिकरणे यथा मित्रा-
वरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। यदुपां
शुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्याग्रयणपात्रस्याप
दानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते
सति पश्चात्पत्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति। तथा सत्यन्यत्र
भिन्नस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वाकाङ्क्षा नास्ति। पुनरभ्युन्नी-
तस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः। तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मैत्राव-
रुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम्। तस्मा-
त्पात्नीवतः भक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सहपत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा॥
सह त्वष्टा पिबेत्युक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते॥३४॥
सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात्॥
चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते॥३५॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाप्युपलक्षणीयः। कुतः। त्वष्टुरपि तद्देवत्वात्। तच्च होममन्त्राद्वगतम्। अग्ना३इ पत्नीवत् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब॥ स्वाहेत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं ब्रुवतानेन पदेन संबोध्यत्वष्ट्रा देवेन सहेत्यभिधानात् पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम्। ततः पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः।पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते। नतु पातृत्वम्। असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन।सामानाधिकरण्याभावात्। न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोढृत्वादर्शनात्। आस्तां मन्त्रः। विधिबलात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत्।न। पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः।तस्मादेवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान् मादयेत्यमी॥
लक्ष्या न वा याज्ययोक्ते देवत्वादुपलक्षणम्॥३६॥
एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना॥
अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम्॥३७॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्नामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते। पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति। अनुष्वधमनुप्रदानम्। अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतो देवत्वम्। अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत्। न। यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव तद्देवत्वात्। त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति नतेषामत्र देवत्वम्। तस्मान्नोपलक्षणम्॥ ॥

॥ षोडशाधिकरणमारचयति ॥
सोमस्याग्न इति प्रोक्तानुवषट्कार देवता ॥
लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशाद्विलक्षणा ॥३८॥
प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ॥
उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि नत्तथा ॥३९॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते। तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽग्निर्देवता। न च त्रयस्त्रिंशतामिव वन्हेर्देवतात्वम्। मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपातृत्वाभिधानात्। तस्मादग्निर्लक्षणीय इति। चेत्। न। प्रकृतावलक्षितत्वात्। ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः इतरे विकृतिरूपाः। तथा ह्यैन्द्रस्य सोमो गृह्यते मीयते च। तेनैन्द्रेष्वेव सोमः। अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव। अनैन्द्रा। अधर्मकाः। धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम्। गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते। तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः। कुतः। ग्रहणे तदुद्देशाभावात्। इन्द्रस्तू द्देश्यत्वादुपलक्षितः। एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोप लक्षणं न्याय्यम्। तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥
अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम्॥
ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य सम्भवात्॥४०॥
सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः॥
अविकारेऽप्यनूहोऽतोऽनैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम्॥४१॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं भक्षणमित्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमभिधीयते। अनैन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसम्भवादस्त्यूह इति चेत्। न। अनैन्द्राणां विकृतित्वासम्भवात्। सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गम्। न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम्। स एव सोमः सर्वप्रदानेष्व

भ्यस्तत इतिसर्वाणि समप्रधानानि। अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासम्भवाच्चास्त्यत्रोहः। इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु। नैतावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति। तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्रविषयत्वादनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम्॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्रादि भक्षणम्॥
ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्व सम्भवात्तत् समन्त्रकम्॥४२॥
न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम्॥
मन्त्रोऽयं तु न मिश्रार्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम्॥४३॥

यदेतदैन्द्राग्नं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम्। तत्रेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैवविनियोगात् समन्त्रकं भक्षणमिति चेत्। मैवम्। नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासम्भवात्। अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत। तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति। न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ। किं त्विन्द्राग्नी उद्दिश्य। तस्माद्दानं मिश्रविषयम्। मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकं भक्षणम्॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः॥
छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तयोक्तितः॥४४॥
द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकछन्दास्तु न क्वचित्॥
नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्ने यमीरिता॥४५॥
सवनार्थैन्द्रपीतोक्तिर्विस्पष्टघाटनमीरितम्॥
तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः॥४६॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते। गायत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकछन्दो युक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्र इति चेत्। मैवम्। बहुछन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वात्। एकवारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति विग्रहसम्भवात्। एकछन्दस्कस्तु सोमो न क्वाप्यस्ति। तस्माच्चाना

छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः नान्यत्र । तदेवं कृत्वाचिन्ता त्रयं समाप्तम्। द्विविधकृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥

॥तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कर्त्तव्यमुच्चैःसामगर्भ्यामुपांशु यजुषेत्यमी॥
मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः॥१॥
विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः॥
ऋग्वेदोऽग्नेःसमुत्पन्न इत्युपक्रम वेदगीः॥२॥
असंजात विरोधात्वलद्दशा दुपसंहृतेः॥
नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिना॥३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उच्चैरृचा क्रियते। उपांशु यजुषा। उच्चैः साम्नेति। तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः। तथा सति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्यृच उच्चैरेव पठितव्या इति चेत्। मैवम्। असंजात विरोधित्वेन प्रबलमुपक्रम मनुसृत्य तद्दृशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्। उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः। त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेरृग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति। अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामप्यृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्यृचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः। ननूपक्रमोऽर्थवादत्वा दुर्बलः। उपसंहारो विध्युद्देशत्वात्प्रबल इति चेत्। बाढम्। लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम्। इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः। तदानीमलब्धात्मकत्वाच्च तस्य बाधकत्वम्। पश्चात्तु वाक्ये कल्पाय तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्यते। तदेवमुपक्रमोपसंहारैकवाक्यताबलेन॥ निर्णया द्वाक्यविनियोगोऽयम्॥ ॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

यजुर्वेदस्थ माधानं तदङ्गं साम तत्र किम्॥
उच्चैरुपांशु वा गान मुच्चैः शीघ्र प्रवृत्तितः॥४॥
उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्यतः॥
मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद्गान उपांशुना॥५॥
आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताथवा॥
विनियोगस्य मुख्यत्व मुत्पत्ते र्गुणतास्त्विह॥६॥

आधाने वामदेव्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि। तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत्। न। विनियोगस्य प्रबलत्वात्। स च यजुर्वेदे श्रुतः। य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायतीति। गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम्। को गुणः किं मुख्य मिति चेत्। अनाङ्गित्वा दाधानं मुख्यम्। साम्ना न मङ्गत्वे न गुणः। तथा सति धर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते। तथा सामान्य प्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि। अथवा विनियोगोऽनुष्ठापक विधित्वान्मुख्यः। उत्पत्ति विधिस्तथा विधत्वाद्गुणः। तस्मादत्र विनियोग वेदानुसारेणोपांशु गेयानि॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम्॥
उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभावा दनिर्णयः॥७॥
यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः॥
तद्वशात् स्वरनिर्णीते रुपांशु स्यादनुष्ठितिः॥८॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाम्नातम्। तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामक हेतो रप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत्। न। सोमद्रव्यस्येन्द्र वाय्वादि देवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गबाहुल्य श्रवणाच्च तत्रैव विधिरित्युपांशुप्रयोगः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ॥
प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्ष्ये णवाक्ययोः॥९॥
प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ॥
तेन प्रकरणाम्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥१०॥

साङ्गपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित् प्रमाणं न वेदे पश्यामः॥ नहि पदतत्सामर्थ्यान्वयै रसंसृष्टः कश्चिद्वेदभागः केनचिदाम्नायते। एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत्। न। वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात्। नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। समिधो यजतीत्यनयो र्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत। तस्मान्न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः।प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्। सेवादिवत्। दर्शपूर्णमासावुपकरणोरूपकार्य्यौ। करणत्वात्। प्रदीपोपकृतनेत्रवत्। तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयारूपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणम्। तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

दष्विर्नमिति मन्त्रोऽङ्गमुपांशु यजतेर्नवा ॥
साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता॥११॥
मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाम्नान मीक्ष्यते॥
प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता॥१२॥
क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थाच्च पाठतः ॥
यथासंख्यं सन्निधिश्च यथासंख्यगुणात्मकम्॥१३॥
शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्राङ्गं संनिधेर्मतम्॥
पशुधर्मोऽर्थसादेश्या दग्नीषोमीयगो भवेत्॥ १४॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते।दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमिति। अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते। ब्राह्मणे विनियोगमनाम्नाय

र्थे विवरणस्यैवाम्नानात्। एतया वै दव्या देवा असुरानदम्भु
वन्। तथैव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति ब्राह्मणम्। दब्धिर्धातु कमायु
धम्। आग्नेयाग्नी षोमीययोरप्यनिष्टु निवारकत्वादित्यङ्गं सा
धारणम्। प्रकरणान्त्व त्रयाणामेक मेव। ततो मानाभावादयं
मन्त्रो नोपांशु याजाङ्ग मिति प्राप्ते ब्रूमः। आध्वर्यवे काण्ड आ
ग्नेयोपांशुयाजाग्नी षोमीय कर्माणि क्रमेणाम्नातानि। याज
माने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाम्नाताः। अग्नेरहं देवय
ज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्य दब्धो भूयास ममुं दभेयमग्नी
षोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति। तत्र यथा वाक्
ह्यानुसन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक् प्रमाणम्। तथा प्रकर
णद्व्यानुसन्धान सम्पन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात्। न चास्य
प्रकरणेऽन्तर्भावः। द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयो रेकवाक्यत्वा
भावात्। तस्मात् क्रमप्रमाणेन मध्यवर्त्तिनः उपांशु याजस्य म
ध्यवर्त्ती मन्त्रोऽङ्गम्। समान देशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम्।
तच्च द्विविधम्। पाठकृतमर्थ कृतं च। तत्र पाठ कृतमपि द्वि
धम्। यथासंख्यं सन्निधिश्चेति। तयोराद्यस्य दब्धिमन्त्र उदा
हरणम्। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणा इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु व
स्तुषु साधारणो भासते। तत्र सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखा।
पवित्रादीन्यन तरेषु मातरिश्वन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्ते।
इति सन्निधिना तत्पात्रप्रोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियु
ज्यते। अनुष्ठान सादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम्॥
तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

वेदत्रयोक्त धर्माणा मृत्विगभिः सङ्गति स्त्रिभिः॥
अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नो निरूपणात्॥२५॥
हौत्रत्वादि समाख्यानं नियतेर्गम कं स्वतः॥
निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम्॥२६॥

याज्या पुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः॥ दोहन निर्व
पादयो यजुर्वेदे। आज्यस्तोत्र पृष्ठादयः साम वेदे। तत्रास्यैवैते ध

र्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि
धर्म इच्छया संगच्छेत इति चेत्। मैवं हौत्रमाध्वर्य्यव मौद्गा-
त्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते। न च समाख्यानस्य बा-
धकं किञ्चित् पश्यामः। तस्मादबोधकत्व बाधितत्वयोरप्रामा-
ण्य कारणयोरभावाच्छ्रुति लिङ्गादि पञ्चकवत् प्रमाणेन समा-
ख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऐन्द्र्योपस्थीयतां वह्निरितीन्द्राग्न्यो विकल्पनम्॥
समुच्चयो वोत शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा॥१७॥
विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणवृत्त्या समुच्चयः॥
श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽत्र लिङ्गतः॥१८॥
शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम्॥
नैराकाङ्क्ष्यात्मके बोधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः॥१९॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते। कदाचन स्तरीरसि ने-
न्द्र सश्चसि दाशुष इत्यसावृगैन्द्री। तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात्। भो इ-
न्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि। किं त्वाहुतिं दत्तवते यज-
मानाय प्रीयस इत्यर्थः। तत्रेन्द्र प्रकाशन सामर्थ्य रूपाल्लिङ्गा-
न्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते। यद्यसौ मन्त्र इन्द्र-
प्रधानक्रियायाः साधको न भवेत्। तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्र-
काशनं व्यर्थं स्यात्। तस्मादेतन्मन्त्रकरणक क्रिया प्रतीन्द्रः
प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः। कासौ क्रि-
येति विशेषजिज्ञासायामैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धप-
दद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थान क्रियायां पर्य्यवसानं क्रियते।
तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्य्यवस्यति। त-
था गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्त पदरूपया श्रुत्या गार्हपत्य-
स्य प्राधान्यं गम्यते। न च गुणभूतां यत् किञ्चित् करणक-
क्रिया मन्त्रेण न सम्भवति। ततस्तादृशीं काञ्चित् क्रियां प्र-
ति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः।
ऐन्द्र्योपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः

पर्य्यवसानं भवति। तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्य मुपतिष्ठ त इत्यर्थो भवति। तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधेसति प्रमाणत्वावि शेषाद्व्रीहि यववद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः। इन्द्रगार्हपत्ययोःप्र धानत्वाविशेषादुपस्थानस्य चगुणत्वात् प्रति प्रधानं गुणावृ त्तिरिति न्यायेनोपस्थाना वृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वि तीयः पूर्वपक्षः। श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्य मनुसृत्यैव वि नियुङ्क्ते। ऋन्यथा वह्निना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनि युञ्ज्येत। तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रे णोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः। ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्येमु ख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्य स्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम्। तथा सति सामर्थ्याभावकृत प्र तिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते लिङ्गन्तु विलम्बे न। मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय मर्थं प्रतिपादयन्ति। तत ऊर्ध्वं म न्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते। पश्चात् सामर्थ्य वशात् साधनत्ववा चिनी प्राधान्य वाचिनी श्रुतिः कल्प्यते। सा च श्रुतिर्मन्त्रेणे न्द्रमुप तिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते। तथा सति प्रत्यक्ष श्रुतौ स्वाभि धेय प्रतिपादन विनियोगयोर्मध्यवर्त्तिनौ सामर्थ्य निरूपण श्रुति कल्पन व्यापारौ न स्त इति प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते। न च प्रत्यक्ष श्रुति विनियोग वेलाया मलब्धात्मकत्वेनाप्राप्त लिङ्गं कथं बाध्येतेति शङ्कनीयम्। भविष्यत् प्राप्तिप्रतिबन्धस्यै वात्र बाधत्वात्। श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगा काङ्क्षाया ऋनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति। तस्माद्गा र्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते॥

॥ऋष्टमाधिकरणमारचयति॥

स्योनंत इति पूर्वार्द्धे तस्मिन् सीदेति चोत्तरम्॥
सदने सादने चायं सर्वोऽथार्थे व्यवस्थितेः॥२०॥
तच्छब्दादेक वाक्यत्वे भवेद्वाधः श्रुतिं प्रति॥
लिङ्गस्य सन्नि कृष्टत्वा द्वाक्यबाधे व्यवस्थितिः॥२१॥

उदाहृतिरियं वाक्यबाधे न त्वैन्द्र्यन्यसौ ॥
बाधादूर्ध्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गतः॥२२॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्योनंते सदनं करोमि घृतस्य धार
या सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध
सुमनस्यमान इति। भोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं करोमि
।तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि। भो
व्रीहिसारभूत त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन् समीचीने स्थाने उ
पविश तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः। तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प
कृतवाचिना पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावा
त् सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम्। तत्र विनियोजिका
श्रुतिरेवं कल्पनीया। सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्यमिति।
तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया
।सदनाङ्गत्ववत् प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्यबोधितत्वा
त्। तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्च
यो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। यद्येतत्पूर्वोत्तरार्द्ध
योः परस्परान्वयेन सम्पन्नमेकं वाक्यं तदेतदुत्तरार्द्धस्य सदन
करणे शक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं ना
र्हति। तथा पूर्वार्द्धस्य स्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न तत्र प्रभ
वति। अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्य
ते। प्रत्यक्षन्तु लिङ्गद्वयं सन्निकृष्यते। तथा सति लिङ्गेन वा
क्यबाधादर्द्धद्वयमुभयोर्व्यवस्थितम्। नन्वैन्द्र्या गार्हपत्यमि
त्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीते
र्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियतामिति चेत्। न। तत्र लि
ङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन
श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्र
सज्येत। इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तरवाक्ययो
रर्थप्रतीतौ लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम्॥

॥नवमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमाविदं हव्य मजुषेतामितीरितान्॥
अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा॥२३॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्नतिता त्रिभिः॥
वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्बलि॥२४॥

सूक्तवाके श्रूयते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेता मवी वृधेतां। महो ज्यायोऽक्राताम्। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेता मवीवृधेतां। महो ज्यायोऽक्राता मित्यादि। तत्र देवता वाचक मग्नीषोमादि पदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्य मिति पूर्वपादे निर्णीतम्। यत्त्विदं हविरित्यादिक मवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्र गतमप्यमावास्याया मग्नीषोम पदपरित्यागेन पठनीयम्। एव मिन्द्राग्नी मन्त्रगत मपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी पदपरित्यागेन पठनीयम्। तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमास प्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नीषोम मन्त्रशेषस्येन्द्राग्नी पदान्वया श्रवणात् प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्। तेन वाक्येनैन्द्राग्नी प्रकाशनं सामर्थ्य रूपं लिङ्गं कल्प्यते। तच्च लिङ्ग मनेन मन्त्रभागेनैन्द्राग्नि विषया क्रिया नुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति। ततः प्रकरण विनियोग योर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति। अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गं श्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते। तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

राजसूयेऽभिषेच्याख्ये यागे ये देवनादयः॥
तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधेः॥२५॥
राजसूय कथम्भावानुवृत्तेः सर्वशेषता॥
कल्प्याकाङ्क्षाभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः॥२६॥

राजसूये परिपठित सोम यागा बहवः प्रधानभूताः। तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित सोमयागः। तस्य सन्निधौ देवनादयः श्रूयन्ते। अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनः शेपमाख्यापयमीति।

जिनाति जयति। बह्वृच ब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेप विषयमु-
पाख्यानं शौनः शेपम्। तत्र सन्निधि बलाद्देवनादयोऽभिषेच
नीयाङ्गमिति चेत्। मैवम्। राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षया म
नु वृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूय शेषाः। राजसू-
यश्च बहुयागात्मक इति तत्कृत्स्नसर्वयाग शेषत्वम्। न चाभिषे
चनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवना दिष्वस्ति। ज्योतिष्टोम विकृ-
तित्वेनाति दिष्टैः प्राकृताङ्गै रेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। सन्निहित वि
धिबला स्वकाङ्क्षोत्थाप्यत। इति चेत्। अतएवाकाङ्क्षारूपमवान्त
र प्रकरण मादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुति कल्पन-
या सन्निधि र्विप्रकृष्यते। राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं-
कॢप्तत्वादेकया कक्ष्यया सन्निकृष्यते। तस्मात् प्रकरणेन स
निधिबाधात् सर्वशेषा देवनादयः॥ ॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने॥
सान्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया॥२७॥
पौरोडाशिक मित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा॥
सन्निध्यनुक्तितःकल्प्यःकॢप्तत्वाच्चरमः क्रमात्॥२८॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञि-
कैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात्। समाख्ययापुरोडाशकाण्डा
म्नाता मुलूखल जुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गमिति चेत्। मै
वम्। पौरोडाशिक मिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्र-
मभिधत्ते। तद्धित प्रत्ययश्च काण्डम्। न चैतावता कृतस्नपु
रोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि प्रत्यक्षो भवति। किन्त्वर्थाप
त्त्या कल्प्यते। यद युक्तः सन्निधि र्न स्यात्। तदा मन्त्रप्रतिपा
दक ग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात्। न ह्यसन्निहिता
नामभिधात्वादि मन्त्राणा मापे यकाण्डसमाख्या भवति॥
सन्निहितानां तु युञ्जानःप्रथमं मनः इत्यादि मन्त्राणां भ
वत्येषा। तस्मात् काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य त

नं। सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति समाख्याविप्रकर्षः। सान्नाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्षः। इध्माबर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः। मन्त्रश्चेध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते। तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते। तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो पक्षोऽभ्युपेयः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्योर्न युज्यते॥
अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्धिया तस्यास्तु बाध्यता॥२९॥
प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु॥
विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम्॥३०॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीतेति न तन्निवारणं शक्यम्। अप्राप्तस्य बाधाविषयत्वे नावस्थानमेव नास्ति। तस्मान्न युक्तो बाध इति चेन्न। मैवम्। बुद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितुं शक्यत्वात्। न चैतदत्यन्तप्रवृत्तम्। अनुष्ठानरूपफलपर्य्यवसानाभावात्। नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम्। तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात्। अतो नोक्तदोषद्वयम्। दशमे चोदकप्रमाणेनावबुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः। इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरोत्तरैः प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

तिस्र एव हि साह्ने स्युरहीने द्वादशान्यतः
ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत्॥३१॥
अस्तु प्रकरणाद्यो नाहीनत्वे विरुध्यते॥
प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम्॥३२
साह्नाद्भिन्नाहीनसंज्ञा रूढेरहर्गणे भवेत्॥
षष्ठी श्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकृष्यताम्॥३३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशा-
हीनस्येति। एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साह्नो ज्योतिष्टोमः। दीक्षादिव-
साद्यूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमा उपसदः। तासां द्वा-
दशत्वं प्रकरणाबलात् ज्योतिष्टोमे निविशते। अहीनशब्दश्च त-
स्मिन्नेव कल्प्यते। ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन॥
सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकल्पविकृतीनामे-
व हीनत्वात्। अतो द्वादशत्वत्रित्वयो विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः
। आहृतसोमयागरूपो द्विरात्रादिरहर्गणः। तस्मिन् अहीनशब्दो
रूढः। यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्य समासे कृते सत्ययज्ञा-
दि शब्दवदाद्युदात्तः स्यात्। मध्योदात्तस्त्वाम्नायते। रूढिश्च विग्र-
ह निरपेक्षत्वाच्छीघ्र बुद्धिहेतुः। अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साह्न
शब्दाद्भिन्नेय महीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्न महर्गणमाभिधत्ते
। तस्मिन्नहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते। नत् सि-
द्ध्ये प्रकरणादिदमपनेतव्यम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

युवं हीति द्वयोः कर्त्रोर्बहूनां चेत इत्यमूम् ॥
कुर्य्यात् प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणेऽथवा॥ ३४॥
एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ॥
ज्योतिष्टोमस्य कार्य्यत्वात् प्रकृतेऽत्रैव साभवेत् ३५॥
यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम्॥
उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम्॥ ३६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः।
प्रतिपदं कुर्य्यादेते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति
। स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रति पच्छब्दोऽभिधत्ते। सा चोदा-
हृता प्रतिपत् प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते। न च तत्र॥
यजमानद्वित्वबहुत्वयोरसम्भवः। एकस्य यजमानस्य द्रव्याला-
भादिना तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासम्भवेन द्वाभ्यां ब-
हुभिर्वा तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यजमानद्वित्वं
कुलाय नामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्। एतेन राजपुरोहितौ सा-

पुत्रकामौ यजेयातामिति। यजमानबहुत्वं मन्त्रेष्वाम्नातम् च तुर्विंशति परमाः सत्त्रमासीरन्निति। ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्त प्रतिपदोत्कर्षः कर्त्तव्यः। न चाशक्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभवतः। अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात्। यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते। यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते। तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्य्यात्। नत्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत्। तस्माच्छ्रूयमाणस्य। यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वाच्च ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे सम्भवतः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशावुत॥
दर्शादौ तत पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः॥३७॥
जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि॥
नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्य्या साधनत्वात्तृतीयया॥३८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। जाघनी पशोः पुच्छम्। पत्नीशब्दोऽत्राहुति चतुष्टयात्मकस्य। कर्मणो नामधेयैकदेशः। अत एव श्रूयते। पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति। तत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात् तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाज शब्दस्य प्रवृत्तिः। तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते॥ जाघनी च पशौ समवेता। न तु दर्शपूर्णमासयोः। अतः प्रकरणादुत्कृष्य पशौ निवेशनमिति प्राप्ते ब्रूमः। जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते। स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावेऽपि क्रयादिना सम्पादयितुं शक्यते। न चात्र पशौ॥ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्य्यत्वम्। तृतीयया साधनत्वावगमात्। तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः॥ ॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॥

संतृद्येद्दीर्घसोमे तत् प्रकृतौ विकृतावुत ॥
दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥
सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ॥
दैर्घ्ययुक्तोक्थ्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्रबाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। दीर्घसोमे संतृद्ये इत्या इति। सोमयागविशेषो दीर्घसोमः। तस्मिन् सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्य्यम्। अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति। दृढसंश्लेषः संतर्दनम्। तदेतत्। प्रकरणबलात् प्रकृतौ निविशते। न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः। दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलवानिति वक्ष्यते। तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः। न तु यजमानस्य। नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपश्वपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेत्। न। सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात्। न हीष्टिपश्वपेक्षया ह्रस्वः कश्चित् सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत। तस्मात् प्रकृतिरूपं ह्रस्वं सोमं व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घशब्दः॥ विकृतिषूक्थ्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम्। द्विरात्रादिषु चाहृत्या दीर्घत्वम् तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः। प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः। संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते। हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृणत्त्यसंतृण्णे हि हनू इति। तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः॥ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

न प्रवृञ्ज्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत॥
प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याद्ययज्ञता॥ ४१॥
प्रवृणक्त्युपसद्भिः प्रागिति वाक्यात् क्रतौ विधेः॥
आद्यप्रयोगे प्राथम्यात्तन्निषेधः क्वचिदेव सः॥ ४२॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते। न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति। सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यः। न तु त

दीयप्रथमप्रयोगे। कुतः। एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
ज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत्। मैव
म्। पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्य
स्य विहितत्वात्। न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानबलत्वा
दनिर्णयः। निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपर
त्वनिर्णयात्। प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मु
ख्याः तत्। संबन्धाद्द्रव्येष्वपूपचर्यन्ते। प्रथममध्येतव्यत्वात्
प्रथमं काण्डम्। तदनन्तरमध्येतव्यत्वाद्द्वितीयं काण्डम्।
एवमाद्यावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः। तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्
द्वितीयः। तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमश
ब्दो मुख्यः। तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः। त्वत्पक्षे
ऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत्।
बाढम्। तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनाद्दूरमु
त्तरपदे तत्कल्पनम्। तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्र
वर्ग्यनिषेधः। ननु सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसं
स्थारूपोऽग्निष्टोमः। तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति। विधिश्च तत्र
श्रूयते। अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति। एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधि
निषेधयोर्व्यवस्थास्तु। तथाहि श्रूयते। कामं तु योऽनूचानः स्या
त्तत्र प्रवृञ्ज्यादिति तस्मादनूचानव्यतिरिक्तकर्तृकेऽग्निष्टोम
स्य प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत॥
इष्टिप्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते॥ ४३॥
संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूषसम्भवात्॥
सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया॥ ४४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्त
को हीति। तत्र दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनप्रतिपद
द्विवत्सिद्धम् तथाप्युत्तराधिकरणे तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रस्तूयते॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ॥
विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥४५॥
प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ॥
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम ॥४६॥

पौष्णं चरुमनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः। पौष्णं श्याममालभेतान्नकाम इति पशुविधिः। पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम्। तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता। तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः॥

॥विंशाधिकरणमारचयति॥

द्विदेवकेऽपि किं पिंष्यादुत पूर्वैकदेवके॥
द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्वात् पेषणभागिनः॥४७॥
देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ॥
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामितत्॥४८॥

राजसूये श्रूयते सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुमिति। तत्र द्विदेवकेऽपि चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्वात् पेषणं पूषार्थं कर्त्तव्यमिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः। नाद्यः। यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति। पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत्। मैवम् भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात्। न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति। सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद् यागः कल्प्यते। तस्मादेकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयमालाविस्तरे ॥
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
निवीतन्नु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः॥
अपूर्वत्वात् प्रकरणात्क्रतुः क्रतोर्वा विधीयते॥१॥
प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात्॥
उपवीत विधावेकवाक्यत्वादर्थवादता॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं॥ पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम्। तच्च। निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वे न विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः। सुवर्णधारणवत्। सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः। उपवीत प्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेश रहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृक कर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्य्येण स्वतन्त्र आचार्य्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः। प्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे मनुष्य ग्रहणं कर्तृ संबन्धानुवादः। षष्ठीश्रुति प्रकरणयो रविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तर मुदेति। तच्च द्विविधम्। लोहितोष्णीषा दिवदृत्विग धर्म इत्येकः प्रकारः। क्रतावेवयन्मनुष्यप्रधान कर्मान्वाहार्य्य दानादि तद्धर्मत्वे सत्यु पवीतसाहचर्य्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः। सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम्। न तु त्रिवृत सूत्र विषयम्। अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात्। वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्य्याय प्राप्तम्। प्राचीनावीतोपवीतयो रवश्य मेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधःपतेन् अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका। न च प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वेन विधिः। वाक्यभेद प्रसङ्गात्। उपवीतं नावद्विधीयते। अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया। वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मिं श्चोपवीत विधावर्थ वादत्वेन निवीतप्राची

नावीतयोरेकवाक्यत्वसम्भवे पृथग् विधानमयुक्तम्। निवीतप्रा
चीनावीते मनुष्य पितृ विषयत्वा द्दैविके कर्मण्ययोग्ये। उपवीतं तु
योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम्। तस्मादर्थवादः॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

सर्वार्थमुत दर्शार्थ मुपव्ययन इत्यदः॥
सर्वार्थ मग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः॥३॥
दर्शाद्यर्थं प्रकरणाल्लिङ्गं स्यात् सिद्धिरन्यथा॥
दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम्॥४॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य
सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् न लि
ङ्गस्यान्यथोपपत्तेः। मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्ये न हूयते। तत्र
प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्य
नूदितम्। अतो लिङ्गाभासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्श।
पूर्णमासाङ्गमुपवीतम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वा यो यतः स्मृतौ॥
प्राप्तमेव मपूर्वत्वात् क्रतौ सेदा विधीयते॥५॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपव्ययन इ
त्ययमनुवाद इति चेत्। मैवम्। पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थ।
स्य प्राप्त्यभावात् पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधी।
यते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥ ॥

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदञ्चो ह्ययं विधिः॥
वादो वास्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते॥६॥
हियच्छब्दद्वयाद्वादः स्मृत्युपव्यानतो द्वयम्॥
सम्प्राप्तं दक्षिणाग्रत्व प्राचीनावीतयोः स्तुतिः॥७॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते। प्राचीनावीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि
देवेभ्यो दोहयतीति। ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान् स्तृ
णीयादिति। तत्र मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्त
रणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते। तथा मरणात् पूर्वं जीव

तोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरणाङ्गमुत्तराग्रत्वं च विधा
तव्यम्। देवेभ्यो यज्ञो पवीती दोहयेत्। मरणात् पुरा ये दर्भास्त
उदञ्चः कार्य्या इति वचनव्यक्तिः। न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्त
म्। तस्माद् पूर्वार्थो विधीयतामिति चेत्। मैवम्। हि शब्देन या
च्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतेः। अस्ति च तयोः प्राप्तिः। अग्र
वन्त्युदगग्राणीति स्मृत्या सर्वस्मिन् दैविके कर्मणि प्राप्तमु
त्तराग्रत्वं मनुष्य विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते। तथा दर्शपूर्ण
मासयो रुपव्ययते इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतं॥
मनुष्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते। तस्मादनुवादः॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

धारयन्त्युपरिष्टाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः॥
विधिर्वाद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायः पूर्ववत् स्तुतिः॥८॥
ऊर्ध्वे विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः॥
अतो हि शब्दसंत्यागादपूर्वार्थो विधीयते॥९॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते। अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवे
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। तत्र पित्र्ये हविर्होतुं हस्ते धार
यन् यदा मन्त्रं पठति। तदानीं स्रुग्दण्डस्याधस्तात् समिधं
धारयेदिति यद्विधीयते तद्दैविकेनोपरि धारणेन स्तूय
ते। हि शब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेरिति चेत्॥
मैवम्। दैविके हविषि स्रुग्दण्डस्योपरि समिद्धारणस्या पूर्वा
र्थत्वेन विधातव्यत्वात्। अनुवादत्वगमको हि शब्दोऽसंभवादु
पेक्षणीयः॥ ॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्ते त्यसौ विधिः॥
वादो वात्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति॥१०॥
प्राचीनवंशवाक्योक्ते विधावस्यैकवाक्यतः॥
दिग्विभागोऽर्थवादोऽयमुपवीते निवीतवत्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभ
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्राः।

यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्द् यजमान उपावर्त्तत इति। अत्र देवादीनां कर्मानधिकारात्तत्र विधिशङ्का। मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयु रित्येवं विधिः स्यात्। कुतः। पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात्। पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः। व्यभजन्ते त्यनेन भूतार्थवादिना तदभिधीयते। तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षः। यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः। तद्विध्येकवाक्यत्वादगमादर्थवादः। सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

परुषि छिन्न मित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम्॥
घृतं देव मस्तु पित्र्य मित्युक्त्या नवनीतकम्॥१२॥
यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्कताम्॥
स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत्॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते। यत् परुषि दिनं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत् समूलं तत् पितृणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति। परुषि पर्वणि। दितं खण्डितम्। तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे। घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणातीति। मस्तु दधिभवं मण्डम्। निष्पक्कं शिरसि प्रक्षेप्तुमीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा। दर्शपूर्णमासयोः। पुरोडाश अपणे श्रूयते। यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स देव स्तस्मादविदहता श्रपयितव्यः सदेवत्वायेति। विदग्धोऽत्यन्तं पक्कः। अशृतोऽपक्कः। तत्र बर्हिषि समूल च्छेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचित पाको। स्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम्। निवीत विचारस्यैवायं प्रपञ्चः। एवं यत्पूर्णं तन्मनुष्याणा मित्य त्रापि द्रष्टव्यम्। तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थमित्यत्र वत्सरहितायाः अभिवानी शब्दाभिधेयायाः धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्थने श्रूयते। यत्पू

र्णां तन्मनुष्याणामुपर्य्यधो देवानामधः पितृणामर्ध उपमन्थ-
त्यर्धो हि पितृणामिति। तत्र पात्रस्याधोभागरूपेणार्धेन परि-
मिते दुग्धे मन्थनस्य कर्त्तव्यत्वात् सोऽर्थो विधीयते। स च पू-
र्णादिवाक्ये न स्तूयते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अनृतं न वदेदेषः पुंधर्मो वानुवादगीः॥
सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ॥१४॥
अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात् तन्निषेधस्तथा विधिः॥
स्मार्त्तानुवादः पुंक्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात्॥१५॥
नाख्याते पुरुषानुक्तेः क्रतावेव प्रयाजवत्॥
सत्योक्तिनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः॥१६॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। नानृतं वदेदिति। तत्र पुरुषधर्मत्वे-
नायं प्रतिषेधो विधीयते। कुतः। प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुष-
धर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात्। वदे-
दित्याख्यातं तावत् कर्त्तृवाचकम्। तेनाख्यातेन कर्त्तुः प्रतीय-
मानत्वात्। पुरुषस्याख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य-
वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह-
ब्रूतः। तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरुद्घोषणाद्वदनस्य
पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् अन्यथा भिन्न-
विषयत्वे बाधकत्वं न स्यात्। तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या
प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते। अस्त्वेव वा-
स्मार्त्तः प्रतिषेध इति चेत्। तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु।
तस्मात् पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः। आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य-
चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु। न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमू-
लम्। भिन्नविषयत्वात्। स्मृतिश्चोपनयनमारभ्यामरणं पुरु-
षस्यानृतं प्रतिषेधति। तन्मध्यपतितत्वात्। क्रतावपि स्मार्त्तो
निषेधः प्राप्त एव। तत उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधोऽनेन विधी-
यते। किन्त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। आख्यातेन भाव-
ना विधीयते। कर्त्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रतीयते। अतः श्रु-

त्वभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतौ नैव निविशन्ते। न च तत्रापि विधीयन्ते। किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यन्त इति तृतीयः पूर्वपक्षः। सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं सत्यनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः। अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते। एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम्। न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः। अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम्। पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु। पुरुषस्यैव प्रत्यवायः। न क्रतोर्वैगुण्यम्। तत्र स्मार्त्तं प्रायश्चित्तमिति विशेषः॥ ॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

जर्ज्जभ्यमानधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत॥
वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जर्ज्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति। गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जर्ज्जभ्यमानः। तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते। वाक्यञ्च प्रकरणाद्बलीयः। तस्मात् केवलं पुंधर्म इति चेत्। मैवम्। क्रतावपि जर्ज्जभ्यमानपुरुषसम्भवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

विप्रायावगुरेत्तेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता॥
फलवत्क्रतुसान्निध्यात् क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत्॥१८॥
यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता॥
निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपकृष्यताम्॥१९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते। एवमत्रापि ब्राह्मणावगुरणनिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। न। वैषम्यात्। पूर्वत्र ह्यात्मनि प्राणापानधार-

णां मन्त्रोच्चारणफलं न सम्भवति। तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणानिषेधाख्यानतापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम्। तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत्॥
पुमर्थःस्यात्क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः २०॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। मलवद्वाससा न संवदेदिति। अस्य निषेधस्य प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। मैवम्॥ अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात्। यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया निःसारणे नक्रतौ तत्संवादस्याप्रसक्तिः। तस्मात् केवलपुरुषार्थस्यास्यप्रकरणादुत्कर्षः॥ ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

हिरण्यं वर्णवद्धार्य्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत्॥
हिरण्यसंस्कृतिर्वात्र वर्णो वात पुमर्थता॥२१॥
वैदिकत्वात् क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके॥
प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तुविधिलाघवात्२२
अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः॥
अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्प्योऽन्यद्वासुरात्रिवत्२३॥

अनारभ्य श्रूयते। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यं सुवर्ण एव भवति दुर्वर्णोऽस्यभ्रातृव्यो भवतीति। तत्र यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः। क्रत्वङ्गत्वेऽपिनाऽऽदुपकारकम्। किन्तु क्रतुगतं हिरण्यधारणेन संस्क्रियते। भार्य्यमित्यत्र ण्यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः। वर्णविशिष्टधारणाविधाने गौरवाद्धारणसहिते हिरण्ये मत्वर्थ शोभनवर्णमात्रं विधेयमिति तृतीयः पक्षः। तेथा

पि क्रत्वर्थो विधिः। न पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्धि क्रतुप्रक
रणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम्। इदं त्वनारभ्याधी
तम्। न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रतावव्यभिचरितं येन क्र
तुस्मृति नियम्येत। ननु संस्कार्य्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्र
वेशः स्यात्। न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः
कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत्। न। क्रतावप्युपयोगाभावात्।
क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यत इति चेत्। न। क्रतूपयोगित्वेन सं
स्कार्य्यत्वम्। तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वाच्च च
कर्मकारकत्वात् संस्कार्य्यत्वम्। परसमवेत क्रियाफलशा
लित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात्। अतः क्रतौ नियन्तुमश
क्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम्। न चात्र फलाभावः। विश्व
जिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात्। अथवा रात्रिसत्रे यथा वा
क्यशेषगतार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता। तथा
त्रापि सुवर्ण एव भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवादग
तं फलमस्तु। तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥
येनेत्सैन कर्मणा तत्र जपाहोमेऽखिलार्थता॥
वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः॥२४॥
होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि॥
तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः॥२५॥

अनारभ्य श्रूयते। येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयाद्राष्ट्रभृ
तो जुहोत्यभ्यातानाञ्जुहोतीति। ईर्त्सेदृद्धिमिच्छेत्। चित्तं च
स्वाहेत्यादयो जयाः। ऋताषाडित्यादयो राष्ट्रभृतः। अग्निर्भू
तानामित्यादयोऽभ्यातानाः। तत्र वैदिककर्मणेव लौकिक
कृष्यादिकर्मणा प्यृद्धेरिष्यमाणत्वान्न संकोचे कारणाभा
वाज्जयादि होमः सर्वशेष इति चेत्। मैवम् यदाहवनीये
जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति वाक्येन होममुद्दिश्याहवनीय
विधानात् कृष्यादौ तदभावाद्वैदिकेष्वेव जयादि होमः॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥
अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते॥
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम्॥२६॥
अविशेषाद् द्वयो र्यद्वा न देयः केसरीत्यतः॥
निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत्॥२७॥
न जलोदर हेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित्॥
वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत् प्रायश्चित्तमेऽत्र सा॥२८॥

इदमाम्नायते। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। अत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरसेव वक्ष्यते। तत्र विशेषाश्रवणाल्लौकिक वैदिक दानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः। न केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रादायादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम्। तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः। वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुण ग्रहवाक्ये नोच्यते। न च। लौकिकस्याश्व दानस्य तद्धेतुत्वम् प्रमितम्। वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम्। अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम्। अस्ति हि वैदिक मश्वदानम्। वडवा दक्षिणेत्यादि श्रवणात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

यावतः प्रतिगृह्णीयाद् दद्यात्तावत इष्टयः॥
प्रतिगृहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि॥२९॥
असंजात विरोधित्वार्थवादाद्दातुः प्रजापतेः॥
इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत्॥३०॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपद श्रवणात् प्रतिग्रहीतुरिति चेत्। न। उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टि प्रतीतेः। उपक्रमश्चैवं श्रूयते। प्रजापति र्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत्स पर्य्यदीर्य्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाल मपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यतेति। अत

पहृतवान्। स च दाता प्रजापतिः॥स्वकीयां वरुणदेवतां॥ जलोदररोगप्रदां प्राप्तवांस्तेन च रोगेण ग्रस्तः सप्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारार्थमिष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते। असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण। विधायकपदमपि प्रतिग्राहयेदित्येव मन्त्रभावित गौजर्थतया व्याख्येयम्॥ षोड़शाधिकरणमारचयति॥ ॥

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रिय संशयः॥
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः॥३१॥
अदोषो वमनायैव लोके पाने श्रुतौ पुनः॥
जरणाय ततो वान्ति दोषशान्त्यै भवेच्चरुः॥३२॥

इदमाम्नायते। सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति। तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः कुतः। विवा एष इन्द्रियेण वीर्य्येण व्यृध्यते यः सोमं वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेत्। मैवम्। लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभावात्। वेदे तु हिन्व मे गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते। तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं। चरुः॥ ॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्त्तुरेवोत वर्जनात्॥
विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्त्तुरेव निरुक्तितः॥३३॥

ईदृशस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजो यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत्। मैवम्। यो वमति स निर्वपतीति निर्वप्तुः पूर्व्वं वमनं चरुनिमित्तम्॥ निर्वप्ता च यजमानः॥ ऋत्विजो निर्वप्तृत्वेऽधिकार्य्यन्तरत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः॥ ॥ ॥

अष्टादशाधिकरमारचयति॥
यागे हविर्यजेत हुतस्ते कोऽप्यंशः शिष्यते पिवा॥
देवार्थत्वाद्यजेत सर्वं शिष्यते हविरत्ततः॥३४॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृतस्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः। नह्येतेन कृत्स्नस्य प्रतिपत्तिर्देवतासंबन्धाव गतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते। अवदानं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम्। तथाच कल्पसूत्रकारः। आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यतीति। ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम्। इतरच्छेषणीयम्। देवतासंबन्धश्चाऽशद्वारेणाप्युपपद्यते॥ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतःकृते॥
शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्य्यःसंस्कारसाम्यतः॥३५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीति। तत्राग्नेयादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम्। तावतैव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। उपयुक्तं हविःसंस्कर्तुमिदमवदीयते संस्कार्य्यश्च सर्वेष्वपि हविष्षु समानः। तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नेत विद्यते॥
नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः॥३६॥

एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदिति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः। तस्मिन्पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात्कस्माच्चिद्धविःशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमहविःशेषेणैव संस्कारसिद्धावितरत्राप्राप्त्यभावादस्ति नियतिः।

॥एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा॥
भक्षश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम्॥३७॥
देवतायै समस्तस्य कृतत्वान्न स्वामिता न हि।
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थे भक्षणं तत्र युज्यते॥३८॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशस्य भागान् यजमान एवं निर्दिशेत्। इ-
दं ब्रह्मण इदं होतुरिद मध्वर्य्यो रिदमग्नीध इति। सोऽयं निर्दे-
शो न भक्षणार्थः। भक्षणस्या श्रुतत्वात्। ततो भृतिदानेन तान्
त्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः। क्रयश्च तदङ्गीकारानुसा-
रेण स्वल्पेनाप्युप पद्यते। तस्मात्। स्वकीया भागास्तैरिच्छया
पयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृ-
तत्वस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्या-
स्वामित्वाभावान्न युक्तः परिक्रयः। भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थ-
त्वाद्युक्तम्। अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः। पुरो-
डाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्म करणमुत्साहजनना-
च्च भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
उपांशुयाज द्रव्येण शेषकार्य्यं भवेन्नवा॥
भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः॥१॥
उक्ताज्य द्रव्यशेष स्तु भाव्युपस्तरणादिकृत्॥
अतोन प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्य्यं ततः कथम्॥२॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थ मवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवे-
ण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्य्यं कर्त्तव्यम्। कुतः। तद्य-
त सर्वेभ्योहविर्भ्यः समवद्यतीति वाक्येन प्रापितत्वादिति चे-
त्। मैवम्। कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तुमर्ह-
ति। ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम्। तेन कर्त्तव्यानां भविष्यतामु-
पस्तरणादीनां सद्भावात्। तस्माच्च तेन शेषकार्य्यं भवति॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आक्रामन् सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया नवा॥
जुह्वावदानात् प्रकृता विव शेषक्रियोचिता॥३॥
कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकं प्रस्थान कर्मणि॥
न स्विष्टकृदिदं कार्य्यमग्नीधः स्रुक्प्रदानतः॥४॥

साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहिते कर्मणि श्रूयते। सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति। तत्र च तस्मिंर्दधिपयः कुम्भीभिः सहाहवनीय देशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम्। न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः। तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम्। हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सान्नाय्य शेषेणैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति॥ सान्नाय्यवज्जुह्वा तदवदानाभावात् अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्त्वा जुहूपभृतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते। न तु हविःशेषः। तत्र कुतः शेष कार्य्यम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति नवास्ति तत्
शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः॥५॥

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते। पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते। इति। तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेष कार्य्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति। न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः। उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्व श्रवणादिति चेत्। मैवम्। अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोग श्रवणात्। ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते। यदि ब्राह्मणं न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेदिति च। शतातृण्णायां समवनयेदिति च। शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृण्णा। तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम्॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्राग्न्योस्ते यां न भिद्यते॥
पुरोडाशस्तत्र शेषकार्य्यं किंभिद्यते नवा॥६॥

भिद्यते कर्म्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः॥
शेषस्य सर्वतुल्यत्वा त्तत्कार्य्यं सकृदिष्यताम्॥७॥
य इन्द्रिय कामो वीर्य्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति
विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते। इन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय
बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाक्करायेन्द्राय रैव
तायेति। तत्र स्वरूपेणै कोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां
षस्णां रथन्तरादि साम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते॥
तासां सर्वासा मिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते। द्वाद
शकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति। तस्मिंश्च पुरोडा
शे प्रोक्तदेवताभ्यः पृथक् पृथक् प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽ
वदानं श्रूयते। समन्तं पर्य्यवद्यतीति। तत्र देवताभेदेन प्रदानभे
देन च कर्म्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात् स्विष्टकृदि
डादिशेषकार्य्यं षट्कृत्वः पृथक् कर्त्तव्यमिति चेत्। मैवम्। शे
षस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासम्भवात्। तस्मात् सकृ
देव कार्य्यम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥
ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत्
पूर्वन्यायात् सकृत्प्राप्तौ द्विर्भक्षोवचनाद्भवेत्॥८॥
ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव ग्रह इष्यते तत्र संस्कार्य्यस्य सो
मस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्विरैन्द्रवाय
वस्य भक्षयति द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति वचनाद्द्विर्भक्षणम्
॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥
सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः॥
अन्त्योक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्व वचोबलात्॥९॥
सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति। यद्ग्रहाञ्जुहोतीति कृत्स्न ग्रहे
णाहुति श्रवणात् कुम्भीष्विव शेषाभावादिति चेत्। मैवम्॥ अ
न्त्यं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति। तद्भक्षणं तपू
र्वार्थ प्रतिपादक वचनेभ्योऽवगम्यते। आश्विनं भक्षयन्ति। द्वि
रैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति। सदसि भक्षयन्तीत्यादीनि वचनान्य

पूर्वार्थे प्रतिपादयन्ति। ततो भक्षविधाना दस्ति सोमेषु भक्षः॥ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

किं मैत्रहोतृचमसे द्व्यभक्षोऽथ भक्षणम्॥
अभक्षोऽनुक्तितो होतृचमसेन्याख्यया सुतत्॥१०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। मैत्रहोतृचमसः प्रब्रह्मणःप्रोद्गातृणांप्रय
जमानस्य प्रयन्तु सदस्याना मिति। तत्र वचना भावादभक्ष इति
चेत्। मैवम्। समाख्यागते चमस शब्दे भक्षणस्य प्रतीयमान
त्वात्। चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन् पात्र विशेष इति हि तद्व्यु
त्पत्तिः। तस्मादस्ति तद् भक्षणम्॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्रोद्गातृणामिति ह्येक उद्गाता भक्षयेदुत॥
सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्ये तोताःसामगायिनः॥११॥
सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृ श्रुतितोऽखिलाः॥
बहुत्वाद्गानयोगेन तृतीयो रूढि बाधिते॥१२॥
योगे समाख्यया दण्डिन्यायादन्योऽत्रभाष्यगः॥
सदसिःस्थित्यभावेन तृतीयो वार्त्तिकोदितः॥१३॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातृणा मित्यत्रैकस्यैव भक्षः। उद्गीथ शब्दाभि
धेयायाः सामभक्ते रुद्गातर्युद्गातृ प्रातिपदिकस्य रूढत्वादित्ये
कः पूर्वपक्षः। उद्गातृणामित्यस्या बहुत्वस्यैकस्मिन्नसम्भवादुद्
गात्रो पलक्षिताः षोडशर्त्विजः सर्वेऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः
। उद्गीथ प्रस्ताव प्रतिहारान् सामभागा नुद्गातृ प्रस्तोतृ प्र
तिहर्त्तारः प्रयोगकाले गायन्ति। उद्गानकर्त्तृत्वेन गायन्तीति योगे
नोद्गातारस्त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः। रूढिर्योग मपह
रतीतिन्याया देक एवोद्गाता। तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्या
सन्ना उपलक्ष्यन्ते। प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोरिव सुब्रह्मण्य
स्यास्ति। सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्या ह्वानरूपे तदीये कर्म
ण्यप्यौद्गात्र समाख्यायाः सत्वात्। तस्मात् सुब्रह्मण्येन सहिता
श्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्यःपक्षो भाष्यकारस्याभिम

तः। वार्त्तिककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात् सुब्रह्मण्यस्य सद
स्य प्रवेशात्तेन विरहिता अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्तीत्यमु
मेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्॥
सर्वेषां वाग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्ये न सन्निधेः॥१४॥
लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः॥
ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम्॥१५॥

हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हा
रियोजनः। होतृब्रह्मादयश्चमसिनः। यस्तु चतुर्णां होतृणां
मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति नासौ चमसी। तत्र चम
सिनामेव हारियोजनभक्षणम्। कुतः। यथा चमसमन्वाश्च
मसं चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लि
प्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वेनोत्तरवाक्ये।
सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात्। अतो नास्ति ग्रावस्तु
तस्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। अथ शब्देनैव कारेण च।
चमसिमात्रशङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षण।
स्य सन्निहितमात्रे सङ्कोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः
तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

आद्यभक्षे वषट्कर्त्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम्
किं वा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कारनिमित्तके॥१६॥
अप्राप्तेरग्रिमो मैवं समासस्थित्यसम्भवात्॥
विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपि कारणम्॥१७

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते। वषट्कर्त्ता होता। तस्य।
भक्षणं समाख्यया प्राप्तम्। प्राथम्यं त्वप्राप्तमिति तदेवात्र।
विधीयत इति चेत्। मैवम्। प्रथमभक्ष इत्यस्य समस्तपदत्वे
न यो भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात् प्राथ
म्यविशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते। तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः॥

कारणम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आख्या वचो वषट्कारा एव किंभक्षहेतवः
किंवाभिषवहोमौ च तत्राद्योऽस्तूक्तयादिशा १८
हविर्धाने ऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत्॥
इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे॥१९॥

ऐन्द्रं होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः। हारियोजने वाक्यम्। वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतव इति चेत्। मैवम्। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति श्रूयते। उत्तरवेद्याः प्रतीचीने मण्डपेऽभिषवः। उत्तरवेद्यां होमः। सदसि भक्षणम्। तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते। तस्मात् समाख्यादिवदेतयोरपि हेतुत्वमस्ति॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

हेतुसंघे विकल्पः किंवाधो बाध समुच्चयः॥
साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया २०
नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागशः॥
सिद्धे विकल्पो नोयुक्तः स्वीकार्यो ऽतः समुच्चयः २१

ऐन्द्रं होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः इत्यत्र चमसेषु समाख्या भक्षणे हेतुः। वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषवसहितो होमोऽध्वर्योर्भक्षहेतुः। तत्र चमसवषट्कारयोः सङ्गे होतरि प्राप्तः। चमसाभिषवहोमसङ्गोऽध्वर्यौ प्राप्तः। तत्र हेतुद्वयस्य समानबलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तकृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः। वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमससमाख्यया तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिकमपि वषट्कारादिहेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः। वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यस्य

प्रबलत्वात् समाख्यया बाधो न युक्तः। निरवकाशतया सापि प्रबलेति चेत्। नहि प्रमाणद्वयेन पृथग् भक्षणे विहिते समुच्चयोऽभ्युपेयः। न च व्रीहियववद्विकल्पः। तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात्। इह तु नियमादृष्टार्थं भक्षणम्। तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् तस्मात् समुच्चयः॥ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

एकपात्रे किमध्वर्युरद्यात् पूर्वं मुतेतरः॥
तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथमभक्षणम्॥२२॥
पाहि होतेव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता॥
वषट्कर्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाध्यं वचो नहि॥२३॥

एकस्मिन् पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम्। तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्। पात्रे सन्निधानादिति चेत्। मैवम्। लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमः भक्षावगमात्। होतेव नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजोऽध्वर्युं संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते। यथा होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेषप्रदानेनास्मान् पालितवान्। तथा त्वमपि पाहीति तदेतद्धोतुः प्रथमभक्षे लिङ्गम्। वाक्यं चैव माम्नातम् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति। तत्र विशिष्टविधानात् प्राथम्यमपि सिध्यति॥ न चैतद्वचनं पात्रसन्निधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम्। तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत्॥ ॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वात्र लाघवात्॥
आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः॥२४॥

अनुज्ञाभक्षयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्रमिति चेत्। मैवम्। तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेय इति वचने नानुज्ञाया आवश्यकत्वात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

किमनुज्ञा लौकिकोऽन्या वैदोऽन्या वा यथा तथा
अविशेषादुपह्वानं मन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी॥२५॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां विनि।

युङ्क्ते। तस्माद्दे द्विकोक्त्या तदनुज्ञानम् ॥ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वय स्वोपहूत इत्यशेषो ह्वयोर्भवेत् ॥
अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवासौ विभज्यते २६ ॥
विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः ॥
उपहूयेत्यनुज्ञप्तावनुज्ञाने तथेतरः ॥२७॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्यस्मिन् मन्त्रे मध्यमपुरुषैक वचनान्तो भागः पश्चात् पठितोऽपि प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः। प्रथमैक वचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युत्तर समानत्वात् पश्चाद्भाविन्यमनुज्ञायां समर्थः। तस्माल्लिङ्गेन विभज्य विनियुज्यते ॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वानमशेषाणामुत स्यादेकपात्रिणाम् ॥
अदृष्टहेतोराद्यः स्यात् दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥२८॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम्। तच्च विभिन्न पात्रेष्वपि समानमिति चेत्। मैवम्। दृष्ट प्रयोजनस्य सद्भावात्। साधारणे वस्तुनि कश्चिद्भागाधिकोऽपराधो भवति। अतो न्यूनाधिकत्व परिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

होतुर्याज्यापनीतौ किं न वषट्कारभक्षयोः ॥
अपनीति रुतापायो नापनीति र्विभेदतः ॥२९॥
यजमानेन यष्टव्यं न विनेष्टिं वषट्कृतिम् ॥
वषट्कारो याज्ययातः सह्वापैत्यदनं तथा ॥३०॥

ज्योतिष्टोम ऋतु याजनामकेषु यागेष्वाम्नायते। यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति। हौत्रे काण्डे समाम्नाता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः। तत्र काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते। ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयं वा याज्यां पठति॥ ता। तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते। ननु वषट्कारभ-

क्षावपनीयेते तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात्। अतो होता वषट्
करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः। स्वयंवा निषद्य यजतीति।
पक्ष स्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्त्तव्यः। स च यागो वषट्का
रमन्तरेण न सम्भवति। याज्यायां अधि वषट्करोतीति तद्वि
धानात्। यजमानो याज्यां पठतु। होता वषट् करोतीति चेत्।
मैवम्। अनवानं यजतीति याज्या वषट्कारयोर्मध्ये श्वास
निषेधेनैककर्त्तृ तावगमात्। अतो याज्यया सह वषट्कारो
होतुरपैति। तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य
यजमाने निविशते॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्ययोः॥
भक्षमात्रे विकुर्य्यात्तत् सोमयागेऽपि वा तथा॥३१॥
विभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम्॥
भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः॥३२॥
फलास्य चमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः॥
इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्थो भक्षसंस्कृतिः॥३३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् सयदि
सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दध
न्युन मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्नं सोममिति। स्तिभिन्यो मु
कुलानि। तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद् भक्षमात्रे।
सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत्। मैवम्। यदान्यांश्चमसा
ञ्जुहृत्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहत्य जुहोतीति श्रुतमात
त्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणक
गुणो विधीयते। किं च। इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः। स च या
गमन्तरेणानुपपन्नः। तस्माद् यागेऽपि विकारः॥ ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

राजसूये क्वचित् कर्त्तुश्चमसो दशभिर्जनैः॥
भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ३४
आद्योभानात् संख्येयकजातेर्विप्राः शतं दश॥

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम्॥३५॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते। दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति। तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः। कुतः। दशेति संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात्। तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम्। प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम्। यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयते। नहि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्तताम्। न त्वेकजातित्वम्। तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु। भक्षणायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दशेति वीप्सया प्रति चमसं दशसंख्या विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते। शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति। तथा सति। यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः। तस्माद् ब्राह्मणा एव भक्षकाः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद् यस्य पर्णेत्यसौ विधिः॥
प्रकृतावेव वा तुल्याद् वचनादुभयोरसौ॥१॥
जुहूमाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमात्रगः॥
चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किम्॥२॥

अनारभ्य श्रूयते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुहूमाश्रित्य न तु पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते। या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्ये च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्त्तते। उभयत्र पर्णताया जुह्वाः

सत्वात्। तस्मात् प्रकृति विकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते।
ब्रूमः। किमयं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। किमयं विधि र्विकृतौ चोद
कात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा। नाद्यः। आश्रयभूताया जुह्वास्चोद
कमन्तरेणासम्भवात्। द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोद
केनातिदिश्यते। तत्र पुन र्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्र।
गः। एवं यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्युदाहरणीयम्।

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॰॥

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ॥
पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्ये नैतद् विकल्प्यते॥३॥
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात्॥
पाञ्चदश्यावरुद्धत्वा दाकाङ्क्षाया निवृत्तितः॥४॥

अनारभ्य श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। प्र वो वाजा
अभि द्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः। तासां
साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम्। यदि प्रकृतौ पञ्चदश सा
मिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्। तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विक
ल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते। प्र
कृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अ
भावात्। न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वाद।
बलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम्। पाञ्चदश्ये प्रकरणानु
ग्रहस्याधिकत्वात्। तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सा
प्तदश्यमवतिष्ठते। न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति। साप्तदश्यस्य चोद
कप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात्॥ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॰॥

साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत॥
पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्यत्वेनैमित्तिकोक्तितः॥५॥
गोदोहनेन प्रणयेत् कामीत्येतदुदाहरत्॥
भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः॥६॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्व

न्यायेन विकृतिगतमिति चेत्। मैवम्। नैमित्तिकेनानेन वचने न प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य वैश्य व्यतिरिक्तविषयता या संकोचनीयत्वात्। नित्यं सामान्य रूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम्। नैमित्तिकं तु विशेष रूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम्। तस्माद् वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृतावेवेतिस्थिते॥

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति। तत्र प्रकृते चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृताविति पूर्वपक्षः। कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनमिति राद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत्॥
अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्द्वारास्य तदङ्गता॥७॥
अनारभ्यविधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः॥
अप्यर्थत्वात् ततस्तमेष्टिरप्यस्त्वग्निहोत्रगाः॥८॥

इदमाम्नायते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति च। तत्राधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम्। कुतः। दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनामिष्टयङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्गतायां अनिवार्यत्वादिति चेत्। मैवम्। नह्येतदाधानं कस्यचित् क्रतोः प्रकरणे पठितम्। किन्त्वनारभ्याधीतम्। अतो न कस्याप्येतदङ्गम्। किन्त्वाधानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात् परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का। ननु पवमानेष्ट्युपङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत्। न। संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् तस्मान्नाधानमङ्गम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आधानं किं प्रकृत्यर्थं बहिर्मात्रेण वा युतम्॥
संस्कृताग्निप्रदानाद्धैतत् परावत प्रकृतौ स्थितम्॥९॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रतौ युतिः॥
पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता॥१०॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रनाड्या प्रकृतौ निविष्ट-
म्। तथैवाग्निप्रनाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत
इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। द्विविधो हि जुह्वा आकारः। लौकि-
कः शास्त्रीयश्च। अरत्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वबिलत्वादिरूपो
दृश्यमानो लौकिकः। अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः। तयोरपू-
र्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति। तत्र यदि लौकिकारमात्रे प
र्य्यवस्यति। तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत्। काष्ठान्तरेणापि त
दाकारस्य सुसंपादत्वात्। अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रवि
ष्टा। आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः। स च विधिब-
लादाधानेनैव जन्यते। नान्यथा। तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं
विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनासमर्थत्वादग्निहो-
त्रेण तत् संयुज्यते। तथा सति पर्णवैषम्यात् प्रकृतावप्रविश्या
ग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत् स्वातन्त्र्येणावतिष्ठते। ततो लौकिकोपा-
यसंपादितसुवर्णव्रीह्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामे
वाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः॥
वह्नौ तत्संस्कृते कार्य्याश्चोदकस्यानुरोधतः॥११॥
चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः॥
अनङ्गत्वेष्टासिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते॥१२॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते। संस्कृतेष्वग्निहो-
त्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्त्तन्ते। तथा सति विमताः पवमानेष्टि
यस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्त्तव्याः। इष्टित्वात्। इतरेष्टिवत्। चो-
दकोऽप्येवं सत्यत्र गृहीतो भवति। एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्र
कृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिस्तथापि-
चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति। प्रकृतौ-

प्रयाजादिवत् पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात्। किञ्च। एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवमानेष्टौ तन्न साङ्गीकारे तत्रापि तथैतन्यनव। स्थायामिष्टिभिरेव न सिध्येत्। तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्त्तव्याः॥ सप्तमाधिकरणमारचयन्ति ॥ ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी ॥
उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३॥
ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अमी ॥
पशुधर्मा ग्रहान् सोमयागे न स्युर्निरर्थकाः ॥ १४॥
अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात् प्रसिध्यति॥
द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते॥ १५॥

अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः। पशुधर्माश्चोपाकरणपर्य्यग्निकरणादयस्तत्राम्नाताः। प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशो रूपस्पर्शनमुपाकरणम्। दर्भेणोल्मुकेन वा लया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं॥ पर्य्यग्निकरणम्। न एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन। विधीयन्ते। त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात्। ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेतान् धर्मान् स एव ग्रहीष्यति। न तु पशव इति चेत्। न। तस्य सोमयागत्वात्। सोमो ह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति। न तु यूपनियोजनविशसनादीन्। तस्मादङ्गिन्यनर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्यत्र विशेषः सन्निधिलक्षणः। सोत्यनामकादह्नः प्राचीन औपवसथ्य नामकोऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आम्नाताः। अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम्। सवनीयस्तु सोत्येऽहनि श्रूयते। आश्विनं। ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्त आम्नातः॥ ततः संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते। सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकादतिदिश्यन्ते॥ अष्टमाधिकरणमारचयन्ति ॥ ॥

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः॥
प्रातस्त्व सन्ति वा सायंस्थानात्ते पूर्ववत् स्थिताः॥१६॥
आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते॥
बलिनोऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम्। तया शाखया व-
त्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाम्नाताः। दोहौ च द्वौ वि-
द्येते। अमावास्यायां रात्रावेको दोहः। प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः।
तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यव-
तिष्ठन्त इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। पूर्वं हि सोमे विशसनादि-
धर्माणामनन्वयात्। प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम्। इह तु ना-
स्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः। ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दो-
हयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते॥
त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः॥१८॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो ग्रहाः। माध्यन्दि-
ने सवने मरुत्वतीयादयः। तृतीयसवन आदित्यादयः। तत्र सा-
दनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसवनीयग्रहसन्निधावाम्नायन्ते।
उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुप्रोप्ते ध्रुव इति। दशापवित्रेण ग्रहं
संमार्ष्टीति च। ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तात् मृत्तिकोप-
वेशनं कृत्वा तत्र सादनम्। ध्रुवस्य तु न तथा। पूर्वाधिकरणे शा-
खाहरणादयः प्रधानयोर्दधिपयसोर्धर्माः समाम्नाताः। तत्र द-
धि पूर्वेद्युः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं
सायं दुह्यते। न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन धर्मैः सहैकस्मि-
न् देशे पाठोऽस्तीति स्थानं न निश्चितम्। इह तु तन्निश्चितमि-
ति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत्। मैवम्। सादनादीनां वा-
क्येन ग्रहधर्मत्वम्। प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते।
तस्मिन् निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधित्वा त्रिषु स-
वनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्ते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥

एकत्रैवोक्त सर्वत्र रशनावेष्टनादयः॥
अग्नीषोमीय एवैते क्रमाल्लिङ्गादितोऽन्तिमः॥१९॥

अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम्। रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः। परिव्ययत्यूर्ग्वै रशनेति। त्रिवृद्भवतीति। दर्भमयी भवतीति च। तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे सन्निधेरवान्तर प्रकरणाच्चाग्नीषोमीय एव स्युरिति चेत्। मैवम्। सवनीयपशावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते। त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्त्व पारिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम्। किञ्च। तृतीया श्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता। न तु पशुधर्मता। यूपस्य त्रयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते। तस्मात् सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तांश्वदाभ्यद्वयेन हि॥
विद्यन्ते वा प्रकरणाद्यो वाक्यादिहान्तिमः॥२०॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ। अंशुं गृह्णातीति। अदाभ्यं गृह्णातीति च। तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते। कुतः। आरम्भाधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत्। मैवम्। ग्रहाः साद्यन्ताः इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगते तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात्। न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः। ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी। तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः॥
सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते॥२१॥
प्रकृतापूर्वसम्बन्धात् तादृशादपि वाक्यतः॥
अखण्डत्वादयोऽन्यत्र चित्रिण्यादिषु सन्ति ते॥२२॥

अनारभ्य श्रूयते। चित्रिणीरुपदधातीति। अपि प्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः। अखण्डामकृष्णां कुर्यादिति। पूर्वत्रांश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

प्रकरणाधीनम्। चित्रिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां।
विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम्। तच्च चित्यन्तरे नाग्नि-
त्रिणी विनियुङ्क्ते। अखण्डत्वादिधर्मास्तु यस्यां चितीनां मध्ये
प्रथमचितावाम्नाताः। तस्मात् ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति।
प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्र-
करणपाठो नास्ति तथापि य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति प्रकृ-
तं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकर-
णपठिते नापि वाक्येन विनियुज्यन्ते। अखण्डत्वादयश्चाग्निसा-
धनभूतेष्टकाधर्माः। न तु प्रथमचितिधर्माः। तस्मादग्निसाध-
नभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति॥ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा॥
नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः॥२३॥
नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भावि निमित्तजे॥
न विधेयाः किन्तु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः॥२४॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचम-
सः स च नैमित्तिकः। राजन्यवैश्यौ निमित्ती कृत्य विहितत्वा-
त्। सोमस्तु नित्यः। उपाधिक्रममनुपजीव्यैव सोमेन यजेतेति
विहितत्वात्। तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम्
। तथा फलचमसस्यापि तदस्ति। तस्मात् सोममभिषुणोति।
सोमं क्रीणातीत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फ-
लचमसेऽपि प्रवर्त्तन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। नित्या अभिषवादिसं-
स्कारा नित्यं सोमं संस्कार्य्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं सं-
स्कार्य्यमपेक्षन्ते। फलचमसस्तु सोमविकारत्वात् पश्चाद्भावी। त-
तो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्त्तन्ते। न चैतावता सं-
स्काराभावः चोदकेन तत्सिद्धेः। तस्मात् सोममात्रसम्बन्धिनो
विधयः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः॥

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद् व्रीहितायतः ॥ २५ ॥

व्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां व्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्य्या इति वक्ष्यते। तत्र पूर्वन्याये नावघातादिविधयो व्रीहिषु कृतार्थाः पश्चाज्जायमाने नीवारादौ न प्रवर्त्तन्त इति चेत्। मैवम्। व्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे। नीवारादिषु जातितो व्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे व्रीहिशब्दार्थत्वेन व्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्त्तते। यथा व्रीहिजातावेव समीचीनानां व्रीहीणामभावे जलवह्न्याद्युपघातेन सारविकलेष्वपि विधिः। तथा जातिविकलेष्वपि व्रीहिष्वेकदेशरूपत्वाद् विधिरस्तु॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता ॥
नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते। तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात् फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषवक्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत्। मैवम्। नीवारवत् प्रतिनिधित्वात्। ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित्सितत्वाद् विधिर्नापेक्षितः अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुत इति चेत्। न। विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः॥ षोड़शाधिकरणमारचयति ॥ ॥

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा॥
एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता॥ २७॥
उक्थ्यादयः कामयोगाद् विकाराः प्रक्रिया ततः॥
अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः २८॥

ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदाद् भिद्यते। यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते। तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तावुक्थ्य इत्युच्यते। एवं षोडश्यादयोऽपि। तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणी

येष्टिप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराम्नातः।स च विधिर्ज्यो
तिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः।तथैवोक
थ्यादिष्वपि प्रवर्त्तते।कुतः।प्रकरणसम्बन्धस्य समानत्वात्।किं
त्वा।यथाग्निष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते।एवमुक्थ्या
दयोऽपि।तेषां च फलमेवाम्नायते।पशुकाम उकथ्यं गृह्णीयात्।
।षोडशिना वीर्य्यकामः स्तुवीत।अतिरात्रेण प्रजाकामं याजये
दिति।तस्मात् सप्तस्वपि संस्थासु सज्यमानोऽङ्गविधिरिति॥
प्राप्ते ब्रूमः।यदेतदुक्थ्यादीनां फलमुदाहृतं तत्तु तेषां विका
रत्वं गमयति।काम्या गुणाः श्रूयमाणा नित्यमर्थं विकृत्य निवि
शन्त इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनक
मपां प्रणयनं विकृत्य निविशते।एवमुकथ्यादयो नित्यमग्नि
ष्टोमसंस्थां विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयन्ति।ततोऽग्निष्टोम
स्य गुणविकारा उकथ्यादय इति न सर्वसाधारणं प्रकरण
म्।किन्त्वग्निष्टोमस्यैवासाधारणम्।ननु ज्योतिष्टोमेन यजे
तेत्युक्त्वा ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्।न त्वग्निष्टोमसंस्था
या इति चेत्।बाढम्।असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टो
मं व्यभिचरति।उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भाविनाग्निष्टोमकत्वा
त्।उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति।विनापि तैरग्निष्टोमदशायां ज्यो
तिष्टोमत्वसम्भवात्।अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं
प्रकरणं सत्तत्रैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवेशयति।उक्थ्या
दिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

मुख्याङ्गं नैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गनापि वा॥
तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम्॥१॥
मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता॥

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः॥ २॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। वेद्यां हवींष्यासादयति। बर्हिषि हवींष्यासादयतीति। तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते। वेदिं खनति। बर्हिर्लुनातीत्यादयः। मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि। अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि। तत्र स्वस्वधर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि। वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत्। न। प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात्। यदि वाक्यं प्रकरणनिरपेक्षेण स्वतन्त्रं स्यात्। तदासादनमात्रपर्य्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात्। सौमिकहविषामप्येतद्देश्यासादनं प्रसज्येत। तस्मान्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम्। प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम्। एवं च सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति।

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत॥
मुख्य एव द्वयोरस्तु कृतस्तत्कर्तृगतत्वतः॥ ३॥
युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः॥
विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः॥ ४॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः। ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः। अग्नीषोमीयपश्वादिकमङ्गम्। तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरेते वपनादय उपकुर्वन्ति। कुतः। कर्तृधर्मत्वात्। यजमानो हि कर्ता तथा वपनादिभिः संस्क्रियते। कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते। तथाङ्गं प्रत्यप्यस्ति। तस्मादुभयोरुपकार इति चेत्। मैवम्। द्वौ हि यजमानस्याकारौ। क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति। तयोरदृष्टः फलभोगः। क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा तथा सति वपनादिकृतोपकारस्यादृष्टत्वाद्दृष्टानुरोधेन वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य ए

ए पर्य्यवस्यन्ति। वपनादिसंस्काररहितैरप्यृत्विग्भिः कृषीब लादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते। ततस्तत्र कर्त्तृत्वाका रेवपनादिकृत उपकारो नास्ति। तस्माददृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽयं मुख्ये। कर्मणि युक्तः। नाङ्गेषु। नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति येन परम्परया। फलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत। प्रकरणं तुमुख्य स्यैव। न त्वङ्गानाम्। तस्मान्न तेषूपकारः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थेति मुख्यगा॥
चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात्॥५॥
मुख्यपोष्कल्यहेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम्॥
मुख्यवत्तेन तस्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी॥६॥

दार्शिकी वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः। ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविर्धानादीनां पर्य्याप्तो भूभागविशे षस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते। सेयं मुख्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति। न त्वमुख्या नामग्नीषोमीयाद्य ङ्गनाम्। कुतः। मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात्। न चाङ्गान्यपि चिकी र्षितानीति वाच्यम्। चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात्। एवं श्रूयते। षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंश। ज्जघनेनेयति शक्ष्यामह इति। अस्यायमर्थः। श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्य्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फल हेतुं सोमयागं कर्त्तुं शक्ष्यामह इति निश्चित्य तथैव कुर्य्यादि ति सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया। इयति शक्ष्यामह इति परिमा णस्य शक्तेश्चोपन्यासात्। अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदो। हविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणा प्यनुष्ठातुं शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः। सोमस्य त्वनु ष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति। न त्वन्यत्र। तस्मात् सा वेदि र्मुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः। इयति शक्ष्यामह इत्यत्र॥

साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता। तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कल
हेतुत्वात्। अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षाया स्तुल्यत्वाद्वेदिरुभयार्था
। न। चात्र वपनादिसाम्यशङ्कनीयम्। दृष्टोपयोगाभावस्य।
तत्रोक्तत्वात्। इह तु हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः। स च मु
ख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम्॥ ॥

॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने॥
मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः ७।
शब्दस्य कर्मवाचित्वात् तत्र मर्शनवर्जनात्॥
विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषाद्वयोः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्च
होत्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। त
स्मिन् मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात्। अथवा तस्य मन्त्र
स्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित् पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वार
मामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः। तदीयनाम्ना
मन्त्रोऽपि चतुर्हूत इत्युच्यते। पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयु
क्तमित्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते। अयमर्थः
सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते। आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत
तस्मै चतुर्हूतः। प्रत्यशृणोत् स चतुर्हूतोऽभवच्चतुर्हूतो ह वै
नामैषः। तं वा एतं चतुर्हूतं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवा इति। अग्निर्होतेत्यादिको मन्त्रः पञ्च
होता। तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः। अत्र योऽयमाज्यादिहविषा
उपस्पर्शनार्थो मन्त्रः। असौ मुख्य एव हविषि निविशते। पौर्ण
मास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः॥
पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ। न तु हविर्वाचिनौ। न
च कर्मणामुपस्पर्शनं सम्भवति। अथ कालविवक्षायां विभ
क्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत। तदा कालसम्बन्धस्य मुख्या
ङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविधहविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

दण्डादीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम्॥
द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात्॥९॥
मुख्याङ्गद्वयगं मैवं पारम्पर्यं विडम्बना॥
वचनस्य न युक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम्॥१०॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते। दण्डेन दीक्षयतीति। तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च। तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयोरुपकरोति। तथा दक्षिणापि। न च वाच्यम्। दक्षिणा सोमस्य दीक्षा सोमस्येति। वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसम्बन्ध एवाव गम्यते। न त्वङ्गसम्बन्ध इति। दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात् सम्बध्येयाताम्। स सोमः पुनरङ्गैः संबद्ध इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धोऽस्ति। तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। अव्यवहितसम्बन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः। तदसम्भवे तु परम्परासम्बन्धः कथञ्चिद् युज्यते। इह तु तत्सम्भवात् पारम्पर्यं न युक्तम्। तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपाङ्गमुत लक्षयेत्॥
देशं यूपाङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र बोध्यते॥११॥
वहिर्वेद्यर्धमित्येतद् वाक्यं भिद्येत तद्विधौ॥
मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते॥१२॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते। अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं वहिर्वेदीति। यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम्। तस्य च मीयमानस्य यूपस्य वेद्यन्तर्भागोऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत्। मैवम्। यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागोऽर्धं मन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते। तद्वदसंस्कृतो। वेदिवहिर्भागो वहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः। विधातव्यः। ततो वाक्यं भिद्येत। यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागाभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपावि

तो विधीयते। तदा नास्ति। वाक्यभेदः। तस्माल्लौकिकदेश एव
वात्र यूपाङ्गत्वेन विधीयते। न तु संस्कृतवेदिभागः॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता॥
हविर्धानस्य नास्त्यो ह्रो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते॥१३॥
वाक्यात्स्यादङ्गतामैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तितः॥
देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसन्निधिः॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरि-
ति। हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागयोरवस्थितयोर्ह-
विर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छ-
ब्दाभ्यामभिधीयते। तस्य समीपे सोमः स्याभिषवः। उतेत्ययं
शब्दोऽथशब्दार्थे वर्त्तते। अथ यस्मिन् हविर्धाने सोममभि-
षुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः। इह दक्षिण-
स्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते। न चात्र पूर्ववद्
वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः। एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रति-
भासादिति प्राप्ते ब्रूमः। सामिधेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्ण-
मासावत्र प्रकृतिः। प्रकृतौ चाहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः
सामिधेनीनां स्थानम्। इहोत्तरवेदेराहवनीयाधिकरण-
त्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् स देश-
श्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्य-
म्। किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमेन
प्राप्तौ दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेश इति नियन्तुं
हविर्धानेन सन्निधिर्लक्ष्यते। तथा सति नियममात्रविधा-
नाल्लाघवं भवति। त्वत्पक्षे त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षि-
णस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत
इति गौरवम्। तस्माद् देशलक्षणा॥ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

यजमानेन कर्त्तव्यं निखिलं त्याग एव वा॥

कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता॥१५॥
प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेन् क्रयो वृथा॥
कार्य्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता॥१६॥
स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तुर्यागकर्तुश्च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते। पाणिनिश्च स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति। अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फलासम्भवान्निखिलं यजमानेन कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति। षड्भिर्हलैः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात्। यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत। तदानीमृत्विजां परिक्रयो वृथा स्यात्। तस्माद् यजमानेन त्यागमात्रं कार्य्यम्। अन्यत्र साङ्गप्रधाने क्रीतर्त्विजोऽनुष्ठानम्। तथा सति साक्षात् परम्परया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने सम्भवात् तस्य फलं न विरुध्यते॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

न क्रीतकर्तृसङ्ख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा नहि॥
अविशेषादस्ति यावत्कार्य्यं तावन्त एव ते॥१७॥
ये यजमानेन क्रीताः कर्मकर ऋत्विजस्तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्य्यानुसारेण सोऽवगन्तव्यः। ते च कार्य्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते। पुरोऽध्वर्य्युर्विभजति। प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति। नेष्टा पत्नीमुदानयति। उन्नेता चमसानुन्नयति। प्रस्तोता प्रस्तौति। उद्गातोद्गायति। प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति। सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति। होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते। मैत्रावरुणः प्रेष्यति। अच्छावाको यजति। ग्रावस्तुद्ग्रावस्तोत्रीयामन्वाहेति। एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपोतृणां छन्दांसि कर्माण्युदाहार्य्याणि। तस्माद् यावन्ति कार्य्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चमसाध्वर्य्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाग्रिमः
यौगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात्॥१८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चमसाध्वर्य्यून् वृणीत इति। ये पूर्वत्र कार्य्यानुसारेणाध्वर्य्युमुख्या ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो नव्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्य्यवः। कुतः। यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतिः। यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात् पाचकोभवति। तथाध्वर्य्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्य्यव इति चेत्। मैवम्। मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्य्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्य्यव इति षष्ठ्या भेदावभासात्। मध्यतः कारिणोऽध्वर्य्युहोत्राद्यृत्विजो होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः। तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

तान् वृणीतेति बहुना नास्ति वास्ति ग्रहैकवत्॥
नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः॥१९॥

चमसाध्वर्य्यून् वृणीत इति यद् बहुत्वं श्रुतं तच्च विवक्षितम्। ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वादिति चेत्। मैवम्। ग्रहवैषम्यात्। ग्रहं संमार्ष्टीत्येतद् ग्रहाणां नोत्पत्तिवाक्यम्। चमसाध्वर्य्यूणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यम्। तत एषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षितम्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

ते यत्तास्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात्॥
चमसानां दशत्वे न चमसाध्वर्य्यवो दश॥२०॥

स्पष्टोऽर्थः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तेभ्योऽन्यः शमिता नान्यो वान्यः संज्ञापृथक्त्वतः।
वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः॥२१॥

शमितार उपेत न यज्ञमित्यस्मिन् मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसंज्ञायाः पृथक्त्वादुक्तेभ्योऽन्यः शमितेति चेत्। मैवम्। पृथग्वरणाभावात्। संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते। यद्यप्ययं मन्त्रोऽध्वर्य्युकाण्डे पठितस्तथाप्यध्वर्य्योः परावृत्ति श्रवणादध्वर्य्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः शमितारः। अत एव श्रूयते। परावर्त्ततेऽध्वर्य्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति॥ ॥
॥ ॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥ ॥

अन्ये स्युरुपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ॥
लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्य्युरिति लिङ्गतः॥२२॥
यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उप
गातारस्तथात्रापीति चेत्। मैवम्। तदयुक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगा
तारोऽन्ये भवेयुः। तदानीमध्वर्य्योः प्रसक्त्यभावाच्चाध्वर्य्युरुप
गायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः॥
संज्ञाभेदः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥
सोमविक्रय्यृक एषु न वा वरणवर्जनात् ॥
एकः क्रत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते॥२३॥
क्रय एव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन श्रुतः। न तु विक्रयः। न चाविहि
तमृत्विजः कुर्वन्ति। तस्मादन्यो विक्रेता॥
षोडशाधिकरणमारचयति ॥
किमृत्विङ्नाम सर्वेषु समानमुत केषुचित्॥
आर्त्तौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत्॥२४॥
सौम्याध्वरस्य सप्तदश चेत्यादिसङ्ख्यया ॥
न सर्वेषां समं नाम केषाञ्चिद्योगरूढितः॥२५॥
ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमृतौ यजनम्। तच्च ब्रह्मादि
ष्विव चमसाध्वर्य्युष्वप्यस्ति। तस्मात् सर्वेषामृत्विजामृत्विङ्
नाम समानमिति चेत्। मैवम्। संख्याश्रुतिविरोधात्। सौम्य
स्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इति हि श्रूयते। तस्माद्
योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमभ्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्ना
मेत्यवगन्तव्यम्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥
संख्याता अपि ये केचिन्नियता वाविशेषतः॥
आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात्॥२६॥
ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्य्युषु च ये के
चिदिच्छया ग्रहीतव्याः। विशेषस्याश्रवणादिति चेत्। मैवम्
। दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात्। ऋत्विग्
भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते। अग्नीधे ददाति

ब्रह्मणे ददातीत्यादिना। दीक्षावाक्यं च सत्त्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इत्युक्त्वानन्तरमेवमाम्नायते। अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयत्यग्नीधं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयतीति॥ अस्यायमर्थः। अध्वर्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति। एते चत्वारो दीक्षयितारः। ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पोता चेति। उद्गातोद्गानं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चेति। होता शंसनं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति। चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां संपूर्णां प्राप्नुवन्ति। ये द्वितीयास्तदर्धं ते प्राप्नुवन्तीत्यर्धिनः। ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः। ये चतुर्थास्ते चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः। तानेतानुक्तक्रमेण स सपुरुषः संस्करोतीति। अत्र दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय एव ऋत्विजः षोडश। न तु चमसाध्वर्य्यव इति नियमो द्रष्टव्यः।

॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सदस्ये यजमाने वा साप्तदश्यं वृतत्वतः॥
सदस्ये कुरुते किन्त्विन्नो स्वामिनि नत्त्वतः २७

अध्वर्युब्रह्मादिषोडशस्तु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूरकः कश्चिदृत्विगपेक्षितः। सोऽत्र सदस्यो भविष्यति। सदस्यवस्थितः सदस्यः। न च तस्य वरणाभावः। केषाञ्चिच्छाखायां तद्वरणस्याम्नातत्वात्। ततः साप्तदश्यं सदस्ये पर्य्यव

सितमिति चेत्। मैवम्। असौ सदस्यः किञ्चिदपि न करोति। सदस्य इदं कुर्य्यादिति विध्यभावात्। न च विना क्रियां मनु। यजननिमित्त ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते। यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिंस्तूपपद्यते। तस्मात् साप्तदश्यं यजमाने युक्तम्॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

न कार्य्यं नियतं तेषां नियतं वाग्रिमो यतः॥
शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया २०॥

तेषामध्वर्यु प्रभृतीनां कार्य्यं न नियतम्। यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः। प्रकरणं च सर्वसाधारणत्वान्न नियतमिति चेत्। मैवम्। समाख्याया नियामकत्वात्। यस्मिन् कर्मण्याध्वर्यवमिति समाख्या तत् कर्माध्वर्य्योः। एवमितरत्रापि॥ ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो विकृतिष्वोः स्रुपर्णवत्॥
पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वशः॥२१॥

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यसौ पर्णविधिः प्रकृत्यर्थः एवमाधान साध्यनारभ्याधीनत्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ इति चेत्। मैवम्॥ वैषम्यात्। पर्णता यां क्रतुप्रवेशे जुहूर्द्वारम्। सा च जुहूः प्रकृतावेव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते। आहवनीयाद्यग्नेस्तु क्रतुप्रवेशे द्वारं होमः। स च क्वचित् प्रकृतावेव विहितः सन् विकृतावति दिश्यते। तद्यथा प्रयाजनारिष्टादिहोमाः। तादृशे विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्ये नाग्निः प्रकृतावेव विधीयते। विकृतौ तु होमेन सहाति दिश्यते। तस्मात् तत्र पर्णन्यायः। यस्तु होमो विकृता वुपदिश्यते। तद्यथा साङ्ग्रहण्यामिवामनहोमः। तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विकृतावुपदिश्यमानतया द्वारिणोऽपि प्रकृताविव विकृतावपि। वाक्येन विधेर्वारयितुमशक्यत्वात्। तस्मात् सर्वार्थो वह्निः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम्॥
होत्रादिकसमाख्यायास्तत् सर्वत्रोत कुत्रचित् ३०॥
आद्योऽस्तु वचनान्नैवं साहित्योनुपलम्भनात्॥
प्रैषानुवचने यत्र सहिते तत्र बाधनम् ॥ ३१॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति। तदेतद्वाक्यं प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति। तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते। अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि। यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यादिप्रैषाणामध्वर्युकर्तृकत्वदर्शनादाध्वर्यवाः प्रैषा इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या। तथा प्र वो वाजा अभिद्यवः। अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृकत्वदर्शनादनुवचनानि होत्राणीति याज्ञिकसमाख्या। प्रैषानुवचने च द्विविधे। व्यस्ते समस्ते च। पूर्वोदाहृते व्यस्ते। होता यक्षदग्निं समिन्धेत्याद्यनुवचनमन्त्रस्यान्ते होतर्यजेति प्रैष आम्नातः। ते प्रैषानुवचने समस्ते। तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रैषानुवचनेषु। सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यां बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमध्वर्युकर्तृकत्वं च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवाभ्युपेतव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। प्रेष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन प्रैषानुवचनयोः समुच्चयो वाक्येऽस्मिन्नुपलभ्यते। ततः समुच्चितयोरेव समाख्या बाधनम्। व्यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्वमेवाभ्युपेयम्॥ ॥

॥द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरेव वा॥
संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया॥३२॥
विशेषस्यानपेक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात्॥
अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परोऽपि वा॥३३॥

चमसाध्वर्युरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यव एव चमसैर्जुहुयुरिति चेत्। मैवम्। अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन

प्रबलत्वात्। केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चानुगतोऽध्वर्युशब्दः सामान्यरूपः। चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेषरूपः। तत्र विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्युशब्द ऋत्विक्संज्ञारूपेण वर्त्तितुं प्रभवति। चमसशब्दस्तु सामान्यवाचिनमध्वर्युशब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति। तथा सत्याध्वर्युर्वो होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्ययाध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ। चमसैर्जुहुयात्। ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित्तदशक्तौ। चमसाध्वर्यवो जुहुयुः॥ त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

श्येनउद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्वमू॥
उद्गात्राध्वर्युणा कार्यौ यथाप्रकृति वाग्रिमः॥३४॥
आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः॥
प्रकृताविव कर्त्तारस्तत्तद्धर्मे व्यवस्थिताः॥३५॥

श्येनयागः सामवेदे समाम्नात इति तत्रत्याः सर्वे पदार्था उद्गात्रानुष्ठेयाः। बहिष्पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेष्विवोद्गातृत्वसमाख्यायाः श्येनेऽपि सत्त्वात्। तथा यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः। समाख्याविशेषादिति। प्राप्ते ब्रूमः। श्येनवाजपेयौ हि ज्योतिष्टोमविकारौ। तत्र चोदकस्तत्तत्पदार्थांस्तैस्तैः पुरुषै रनुष्ठेयतया समर्पयति॥ अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात्साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः। प्रयोगवचनाधीना तु समाख्यात्यन्तजघन्या। ततः प्रबलचोदकवशात्प्रकृताविव नानाविधाः कर्त्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
दक्षिणादिपरिक्रीतिऋत्विजः स्वामिनोऽथवा
परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद्यथेतरत्॥१॥

परिक्रयात्पुराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः॥
परिक्रयणात्कर्तृत्वं यजमानस्य नर्त्विजः॥२॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः। तत्र हविस्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमार्त्विज्यमिति निर्णीतम्। दक्षिणा च द्वादशशतरूपाध्वर्युवेद उद्गातृवेदे च समाम्नाता। अन्वाहार्य्यदक्षिणाध्वर्युवेदे। ततः समाख्यया परिक्रेतृत्वमृत्विज इति चेन्। मैवम्। ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्त्विजः॥
स्वामिनः पूर्ववन्नैवमध्वर्योर्वचनादयम्॥३॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यादित्युपधातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वाचनिकम्। न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा
अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्दीक्षेश्च तस्य ते॥४॥
संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्य्यं कर्तुमृत्विजः॥
क्रीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा॥५॥

आप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः। तद्विधयश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः। केशश्मश्रू वपते। नखानि निकृन्तत इति। शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ। तस्मादध्वर्योस्ते वपनादयः संस्कारा इति चेन्। मैवम्। वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते। तथा च ब्राह्मणम्। केशश्मश्रू वपते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति। न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति। योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः स कर्मकरानृत्विजः परिक्रीणाति। लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधाद्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिक्रीय

ते। न तु तदीयधं भृत्यः सेवते। तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम्।
संस्कारास्तु यजमानस्य। क्वचित् तु वचनादृत्विजामपि संस्का
रोऽस्तु॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नाश्नाति ह्यहमित्येनत् तपः कस्य तयोर्द्वयोः॥
दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः।६।
फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः॥
लिङ्गात् तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः।७।

ज्योतिष्टोमे ह्यहं नाश्नाति त्र्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्व
र्योर्युक्तम्।तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचित
त्वात्।दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद् यजमानस्य
न युक्तमिति चेत्। मैवम्।भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिब
न्धकदुःखजनकं यत् पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्या
पि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात्। अस्मिंश्चार्थे वाक्यशेष
गतलिङ्गं कल्पसूत्रकारेणोदाहृतम्। यदा वै दीक्षितः कृ
शो भवत्यथ मेध्यो भवति। यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ
मेध्यो भवति। यदास्य कृष्णं चक्षुषो नश्यत्यथ मेध्यो भवति
। यदास्य कृष्णं चक्षुषो नश्यत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य त्व
चास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति। पीवा दीक्षते कृशो यज
ते। यदास्याङ्गानि हीयन्ते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति॥
न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति। यथा॥
लोके पाटनमन्तरेण विषव्रणानां नोपशान्तिः।तद्वत्। त
स्माद् वपनादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यमालिना ह्यास्तु संस्कारा वचनात्मताः॥
ऋत्विजां ते यथाख्यातं कर्तव्या निखिलैरुत॥८॥
आद्य आख्यावशान्मैवं सर्वसन्निधिपाठतः॥
प्रतिमुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निखिलैरपि॥९॥

वाजपेये श्रूयते। हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति।श्ये

ते श्रूयते। लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्तीति।यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां संस्कारत्वाद्यजमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनादयमृत्विक्संस्कारः।तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्यूणामेव। लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातॄणामेवेति समाख्यावशादभ्युपेयमिति चेत्। मैवम्। हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां सन्निधौ पठ्यमानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते। किञ्च। संस्कार्यत्वादृत्विजां प्राधान्ये सति प्रति प्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामृत्विजां हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना।
अध्वर्योः स्वामिनो वाद्यो वाक्यान्मातुस्तदुच्यते।१०।
परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता॥
प्रतीतात्तो वाक्यबाधे तथावत् स्वामिनोऽस्तु तत्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते।यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति। यथा पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशावुच्चौ। तथा सदो नोच्चम्। किन्तु नीचैः कार्य्यमित्यर्थः।अत्र वृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता। यः कामयेत स मिनुयादिति॥ वाक्येन कामयितृमात्रोरेकत्वावगमात्। मातृत्वं चाध्वर्योर्निर्विवादम्। तस्मात् स एव कामयितेति चेत्। मैवम्। मिनुयादिति परस्मैपदे नाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते। वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या॥ वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम्। यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत। स नीचैर्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम्। एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजोऽपि काम इति चेत्। नहि तस्मिन्नौद्गात्रोपासने वचनादृत्वि

जोऽपि फलमस्तु॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्योः समाख्यया
तद्बाधे लिङ्गतः स्वामिगामिना कामवन्मता॥१२॥

इदमाम्नायते। आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहीति। तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वेत्ययं संशयः कस्येत्यनेन सूचितः। एतन्मन्त्रपाठोऽध्वर्योर्भवितुमर्हति। समाख्यावशादिति चेत्। न। अस्मिन् मन्त्रे आयुर्मे देहीति फलस्य ह्यात्मसम्बन्धः प्रतीयते। स च यजमानस्य युक्तः। नाध्वर्योः। तस्मात् कामवान्मन्त्रोऽपि याजमानः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

वाजस्यमेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः॥
एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ॥१३

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मा प्रसवेनेत्येष मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे। यजमानकाण्डे चाम्नातः। तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तन्न पठेदिति चेत्। नैवम्। काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादुभाभ्यां पठनीयः। तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति। अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यध्वर्युर्मनुते। अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

वाचयेत् स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ ज्ञ एव वा।
अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम्॥१४

वाजपेये श्रूयते। क्लृप्तीर्यजमानं वाचयतीति। आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः। तत्र मन्त्रतदर्थाभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्। विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात्। अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वापि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेत्। नैवम्। अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात्। तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत्

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

वत्सं चोपसृजेत् तदुखां चाधिश्रयेदिति॥

द्वादशद्वन्द्वकर्मैतत् स्वामिनो वेतरस्य च ॥ १५॥
आद्यः पाठात् स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात्॥
महाकाण्डोक्तितोऽप्यन्त्यो द्वन्द्वेनैवात्र कीर्त्यते १६॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे श्रूयते। द्वादश द्वन्द्वानि दर्श
पूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां
चाधिश्रयत्यवहन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि। तत्र पलाश
शाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म। दोहनेन सम्पादितं क्षीरं
धारयितुं पिठरस्थापनमपरं कर्म। तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वम्
। तथा व्रीहीणामवघातो दृषदुपलयोः पाषाणान्तरेण स
माघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वन्द्वम्। एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वा।
न्यनुष्ठेयान्याम्नातानि। तेषां याजमाने काण्डे पठितत्वात् स
माख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यजमान
स्य यानि कर्माणि तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रीता ऋत्विजः कि
न्त्व। यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम्। महाकाण्डं त्वा
ध्वर्यवमेव। तत्रैवैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः
। तस्मादध्वर्युरेव ताननुतिष्ठेत् । याजमाने तु काण्डे न ते
षामनुष्ठानप्रकारस्यादितः। किन्तु परिगणनया द्वन्द्वता।
सम्पादनमात्रमाम्नातम्। तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं म
नसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसन्धातुं।
प्रभवति। तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानम्॥ ~ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यो होताध्वर्युरेष स्यादित्याध्वर्यवमाचरन्॥
हौत्रं कुर्यान्नवान्यागहेत्वभावात्करोति तत्॥१७।
होतैको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं न हि प्रभुः॥
सृजेच्चोदकतः प्राप्तं हौत्रं वाचनिकार्थकृत्॥१८

अग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिव्याणकरणमन्त्रे।
णाध्वर्युर्यूपस्य रशनया परिव्याणं करोति। तदानीं क्रियमा
णं तत् परिव्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेणानुव

इति। तदेतदुभयं चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयने प्रा
प्तम्। तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः। यो होता सोऽध्वर्यु-
रिति होतारमनूद्याध्वर्युत्वविधानादध्वर्युकार्य्यं होत्रानुष्ठेय
म्। ततः परिवीरसीत्यनेन करणमन्त्रेण होता यूपपरिव्याणं
कुर्वीत। तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत्।
न हि त्यागहेतुं कञ्चिन्निषेधं पश्यामः। तस्मात् क्रियमाणं तत्
परिव्याणं युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्रा-
प्ते ब्रूमः। द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत्-
कर्तुं न शक्नोति। ततोऽन्यतरस्यावश्यम्भाविनि त्यागे चोदकतः
प्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत्। आध्वर्यवं तु यो होता सोऽध्वर्युरित्यने
न प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम्॥ ॥ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

प्रोक्षण्यासादनं कुर्य्यादध्वर्युरितरोऽथवा॥

आख्ययाद्यः सादयति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः॥१९

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित् पात्रेण वेद्यामासा-
नं श्रुतम्। तदेतद् यजुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति चेत्। मैव-
म्। प्रैषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात्। प्रोक्षणीरासादय। इध्माबर्हिरु-
पसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृणीहीत्यादिष्वाध्वर्यवे-
षु श्रूयमाणमाग्नीध्रसम्बोधनम्। मध्यमपुरुषश्चान्येन त
दनुष्ठाने सत्युपपद्यते। तस्मान्नाध्वर्यवम्॥ ॥ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अग्नीन्प्रेष्येदुताध्वर्युरग्नीधस्त्व विरोधतः॥

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रैषद्वारार्थकृद् यतः॥२०॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति। तथा प्रैषमन्त्रमप्याग्नी-
ध्र एव पठतु। विरोधाभावादिति चेत्। मैवम्। आध्वर्यवसमा-
ख्यायाः पूर्वोदाहृतसम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात्। न
च प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युं कर्तृकत्वाभावेऽपि समाख्या
विरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम्। प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि

तद्विरोधात्। तस्मादध्वर्योरेव प्रैषमन्त्रः॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

ममाग्न इति कस्मात्र फलं लिङ्गेन वस्तुगाम्॥
श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्य्यताम्॥२१॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः। तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्तत् फलमिति चेत्। मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते। न च परिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्यः। तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम्। मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्त्वित्युपचारः। तस्माद्यजमानपाठ्येष्वायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानम्। तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

मामा सन्तापमित्यत्र कस्मिन्स्वामिनि पूर्ववत्
अध्वर्यावस्तु तनेन स्वामिकर्मोपयोगतः॥२२॥

दर्शपूर्णमासयोराघारहोमार्थमाज्यपूर्णौ स्रुक्स्रुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति। तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति। भोः स्रुक्स्रुवरूपावग्नाविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्नहमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं न कृतवान्। युवां च मत्तो वियुक्तौ भवतम्। ततो मां देहधारिणं मा सन्तासं मम देहे सन्तापं ज्वरादिरूपं मा कुरुतम्। स्थानकृतौ युवामाघारहोमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थः। तत्र पूर्वोक्तवर्चोन्यायेन सन्तापाभावोऽपि यजमानस्यैव॥

न त्वध्वर्योरिति चेत्। मैवम्। अध्वर्यावसन्निहिते सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते। तस्मादध्वर्युगतोऽपि सन्तापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र मच्छब्दः सोपचारः॥

॥षोड़शाधिकरणमारचयति॥

भद्रं नन्नौ सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते॥
द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः॥२३॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्तात्तत्सूर्प्याग्नेयादिविदिक्षु चत्वार उपरव नामका गर्त्ता अरत्निमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्त्तन्ते। तेष्व कस्मिंश्चुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति। तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं प्रसार्य्याधस्तात् यजमानहस्तं गृह्णाति। तदा यजमानः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति। अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते। ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति। तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत्। मैवम्। नाविंत्यनेन द्विवचनेन सहेत्यनेन चोभयगामितयेवस्वीकारात्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः॥
प्राप्तिर्विशेषतो वाद्यो विशेषस्यानिरूपणात्॥२४॥
प्रकृतौ कार्य्यकृद्धर्मो विकृतौ स्यान्न चेतरे॥
यूपावटास्तृतिःकार्य्यं न हि प्राकृतवर्हिषः॥२५॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा वर्हिर्धर्माश्च हविरासादनादयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतम्। ते च धर्मा विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात् सर्वेऽप्यतिदिश्यन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः। कार्य्यमत्र नियामकम्। प्रकृतौ हि हविरासादनं वेदिकार्य्यम्। तच्च विकृतावपि प्राप्यमाणं स्वसिद्धये। खननादीन् वेदिधर्मान् प्रापयति। यूपावटास्तरणरूपन्तु कार्य्यं न प्रकृतावस्ति। दर्शपूर्णमासयोर्यूपावटाभावात्॥

तस्यास्तरणकार्य्यं विकृतौ विधीयमानमप्यप्राकृतकार्य्यतया प्राकृतान् लवनादीन् बर्हिःसंस्कारान्न प्राप्स्यति। तस्मात् प्रकृतिगताः कार्य्यं कृद्धर्मा एव विकृतौ प्राप्यन्ते॥ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्बर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाद्यस्तस्य सम्भवात्॥
संस्कृतस्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वन्यतो भवेत्॥ २६॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति। समावप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ पवित्रे करोतीति। तत्र यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं बर्हिस्तेन पवित्रसम्भवादास्तरणवत् पवित्रमपि बर्हिषः कार्य्यमिति चेत्। मैवम्। आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपक्षीणत्वात्। न हि वेदिं स्तृणातीति विहितस्तरणस्य कस्माद् बर्हिरेकदेशे संकोचो युक्तः। तस्माद् यथा यूपावटमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति। तथा पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवनादिसंस्काररहितैः परिभोजनीयनामकैर्दर्भैः सम्पादनीया॥ एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति॥

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके॥
अवदध्यात् पुरोडाशो नवोऽयसवनीयकः॥ २७॥
सिद्धस्य सवनार्थत्वान्नवं सम्पाद्य तत्क्रिया॥
सवनीयेन तत्कार्य्यं संस्कार्य्यत्वाद् द्वितीयया॥ २८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति। तत्र सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नं तथापि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृतबर्हिर्वदुपक्षयात् नूतनं कञ्चित् पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवपात्रप्रक्षेपक्रिया कर्त्तव्येति चेत्। मैवम्। सवनीयपुरोडाशशकलेन सन्निधानं कर्त्तव्यम्। कुतः। संस्कार्य्यत्वात्। शकलं निदध्यादिति द्वितीयया संस्कार्य्यत्वं गम्यते। इष्टं शिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः। न चात्र कृत्स्नस्य यजनार्थम् अवदानस्येष्टतया पुरोडाशभागस्यावशेषितत्वात्॥ यथात्र पूर्वसि

इष्टपुरोडाशशकलम्। तथा धाना आश्विनपात्रे पयस्यां मैत्राव
रुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः॥ ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

काम्या उपांशु यष्टव्याः किं तदङ्गप्रधानयोः॥
प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः॥ २९॥
मुख्यानामेव काम्यत्वात् तेष्वेव परिचोदना॥
अङ्गानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम्॥ ३०॥

इदमाम्नायते। यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु यष्टव्या
इति। अथर्ववेदोक्तकर्मवद्यज्ञेषु काम्या इष्टयो गोप्याः। तस्मा
त्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः। यथा वेदिधर्माणां बर्हिर्धर्मा
णां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः। तथोपांशुत्वस्यापि। न
ह्यत्र कश्चिद् विशेष आम्नात इति चेत्। मैवम्। काम्यत्वस्यै
वात्र विशेषनियामकत्वात्। न ह्यङ्गानां काम्यत्वमस्ति। करण।
पौष्कल्यसम्पादकानां तेषां फले साक्षात् सम्बन्धाभावात्। ततः
साक्षात्फलसाधने प्रधान एवोपांशुत्वम्। अङ्गेषु तु तत्तद
नुसारेण ध्वनिविशेषः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति॥

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्येऽङ्गे वास्तु मुख्यगम्॥
विधेयमाज्यमप्राप्तं इतिस्थ नवनीतकम्॥ ३१॥
मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम्॥
अनूद्य इतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः॥ ३२॥

श्येने श्रूयते। इति नवनीतमाज्यं भवतीति। इतो चिरसंगृहीतं।
नवनीतं यस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदीदृशमाज्यं मानान्त
रेण पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्मणि विधेयमिति चेत्। मैवम्।
प्रधानस्य सोमयागविकारत्वेनाज्यापेक्षाया अभावात्। अ
ङ्गेष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन य
थोक्तनवनीतगुणो विधीयते॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणाः सर्वेषु चोदितः॥
आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद् वाक्यात् सर्वाङ्गसङ्गतिः ३३

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु हविर्नवनीतत्वगुणो विहितः सोऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुतत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु न तु कालान्तरवर्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेषु। विमतो गुणः सुत्याकालीनाङ्गमात्रगः। श्येनवैशेषिकत्वात्। पशुसाहित्यवत्। यथा सह पशूनालभत इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुष्ववस्थितम्। तथा नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः। यदाज्यं तद्धविर्नवनीतमिति॥ वाक्येन सर्वाङ्गगताज्यविषयत्वप्रतीतावनुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्मात् सर्वेष्वङ्गेषु तन्नवनीतम्॥ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

शाक्यायने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता॥
सर्वत्र सवनीयो वा सर्वत्र नवनीतवत्॥ ३४॥
तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्सन्निधिः स्मृतः
पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते॥ ३५॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनम्। तत्र श्रूयते। संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति। तत्र यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्। तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविशत इति चेत्। मैवम्। तदा हि ये पुरोडाशास्ते तरसा इति वक्तव्ये व्यवहितान्वयः स्यात्। तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात्॥ इह तु तरसाः सवनीया इत्यनयोः सन्निधिः श्रूयते। तथा सति ये सवनीयास्ते तरसा इत्यनेन सन्निध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्याष्टमः पादः। समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः।

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम्॥
इत्यपेक्षोदयादुक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये॥

अनेन तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

चिन्ता न कार्य्या कार्य्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः।
अफलत्वान्न कर्त्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम्॥१॥
क्वचिदेतद्विचारेण क्वचित् फलविधेर्वशात्॥
क्वचित् साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते॥२॥

क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न। पश्यामः। तस्मात् काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीय इति चेत्। मैवम्। तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात्। साक्षाद्वा परम्परया वा प्रयुक्तिनिर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम्॥ द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वास्ति लक्ष्म नास्त्यनिरूपणात्॥
क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम्॥३॥

क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः। पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्याप्तिः। तस्मात् तयोरदुष्टं लक्षणं दुर्निरूपमिति चेत्। मैवम्। क्रतुस्वरूपपौष्कल्यायैव यो विधीयते स क्रत्वर्थः। प्रयाजादयस्तादृशाः। न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित् प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः। दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति। तस्मात् ते क्रत्वर्थाः। पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः। दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित् क्रतोः पौष्कल्यं भवति। तयोरेव क्रतुत्वात्। नापि गोदोहनं क्रत्वर्थम्। तदभावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः। तस्मात् सुनिरूपणं तदुभयलक्षणम्॥ ॥ ॥

॥ द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

फलं विधेयं नो वाद्यो भावनांशत्वतोऽन्यवत्॥
न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात् तत्र प्रवर्त्तनात् ४॥
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते।
।तत्र विमतं फलं विधेयम्। भावनांशत्वात्। करणवदितिक
र्त्तव्यतावच्चेति चेत्।मैवम्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं हि विधानम्।
फले तु पुरुषः सौन्दर्य्यं जानन् स्वयं रागा देव प्रवर्त्तत इति।
व्यर्थस्तत्र विधिः॥ तृतीयवर्णकमारचयति॥
गोदोहनं द्व्यार्थं स्यान्न वा भानाद् द्व्यार्थता॥
अन्यथापि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषार्थता।५॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशु।
कामस्येति। तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वंचेत्याका
रद्वयमस्ति।पशुफलजनने पुरुषप्रीतिर्भाति॥ अपां प्रणाय।
नेन क्रतूपोपकल्पमपि भातीति चेत्। मैवम्।गोदोहनमन्तरे
ण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम्।क्रतुस्तु तदभावेऽपि चम।
सेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता॥ चतुर्थवर्णकमारचयति॥
द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं पाकतो विदम्॥
नियतत्वात् पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थताऽर्थिको॥६॥
ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि नियतानि।
तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य कृष्यादिकं।
शूद्रस्य सेवादिकम्।तत्र यदेतद् द्रव्यसम्पादनं तदेतत् क्रत्व
र्थम्।कुतः। अर्जनोपायानां नियतत्वात्।पुरुषप्रीतेस्तु येन
केनापि द्रव्येण सिद्धत्वात्।अर्जनोपाय नियमस्तत्र निरर्थकः
।क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वोप योगीति सार्थको नियम।
इति प्राप्ते ब्रूमः।द्रव्यार्जने रागः प्रवर्त्तको दृष्ट इति न वि
धिरपेक्ष्यते।फलं च सुखित्वन्यादिरूपं दृष्टमेव। अत एव।
स्मर्य्यते। षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका।या
जनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति। क्रत्वर्थे जीव।
नाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत्। पुरुषार्थतायां त्वैहिकप्रीति

कारिभोजनादिवत् क्रतोरामुष्मिकप्रीतिकारितया पुरुषका र्येष्वन्तर्भावात् क्रत्वर्थताप्यार्थिकीति सिध्यति। उपायनिय मस्तु पायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते। तस्माद्द्रव्या र्जनं पुरुषार्थम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तत्र वाग्रिमः॥
फलस्याकल्पनीयत्वात् क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते ७।
व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणोऽत्र सः॥
नक्रत्वङ्गमनारभ्य पठितत्वात् पुमर्थः पापहानये॥८॥

अनारभ्य श्रूयते। नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचने ति। तत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते। न तु पर्युदास म्। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः। प्राप्तिश्च वैदिकस्य निषेधस्य वै दिकी प्रत्यासन्ना। तथा सति क्रतौ यत्रादित्येक्षणं विहितं त त्रायं निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्त्तते। एवं च सति फ लं न कल्पनीयम्। पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेऽधि कारसिद्धये फलं कल्पनीयं स्यात्। तस्मात् क्रत्वर्थो निषेध। इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्या म्नातत्वाद्नीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम्। तच्च पर्युदासत्वे सत्यवकल्प्यते। ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे नञर्थः। पर्यु दासपक्षे त्वीक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते। स च सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते। यद्यपीक्षणादि तरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कथि कचाचित्कव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्मानसव्यापा रस्यावर्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते। सङ्कल्पनी यश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः। तथा सत्युद्यन्तम स्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वे न विधीयते। न च तस्य सङ्कल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम्। तद्बोधक श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात्। न च पुरुषार्थत्वेऽपिप्रमाणा भावः। एतावता हैनसायुक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः॥

पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकस्यानीक्षणसङ्कल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात्। क्रत्वङ्गत्वविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत। तस्मादनीक्षणसङ्कल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा।
आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पनं॥९॥
सार्थमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते॥
स्फ्येनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तदत्रानूद्य संस्तवः॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्युक्त्वान्ते तानि वै दश यज्ञायुधानीत्याम्नातम्। तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते। कुतः मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात्। यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्। तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न सम्भवति। आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम्। तच्च स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानूद्य यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येष सम्भरणविधिः स्तूयते। तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम्॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

पशुरालभ्य इत्यत्र पशुत्वैकत्वे यजनाङ्गता॥
नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्या पश्वङ्गतागतेः॥११॥
आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके॥
योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता॥१२॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति। तस्य श्रुत्या पशुसम्बन्धावगमात्। पशुमित्येतस्मिन्नेकस्मिन्नेव पदे पशुतदेकत्वयोः श्रवणात् पदान्तरनैरपेक्ष्येण परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते। यागस्त्वालभेतेत्यनेन पदान्तरेणोपात्तः। तत्र वाक्येन सम्बन्धावगतिः। वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी। तत्।

एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावाद्द्वाभ्यां बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठातुं शक्य
इति प्राप्ते ब्रूमः। पशुमिति पदं यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्या प-
शुर्निर्दिष्टः। प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दिष्टम्। त
त्र एकत्वस्यासन्नतरे कारके प्रथमं सम्बन्धो भवति। कार
कत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम्। तथा सति कारकद्वारा क्रियाया-
मपि सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः। क्रियाविशेषस्य सन्निहि-
तपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति।
तच्चैकत्वं स्वयममूर्त्तं तया यागक्रियां निष्पादयितुमसम
र्थं सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्वादवच्छिनत्ति। तेन एकत्व-
स्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः एवमनड्वाहौ
युनक्ति। वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्व-
योर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

न पुंलिङ्गं विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः॥
आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात् संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम्१३

पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम्। कुतः। श-
ब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात्। अलिङ्गे-
ऽपि वृक्षपदार्थे पुंलिङ्गो वृक्षशब्दः प्रयुज्यते। तथा पुंव्यक्ता-
वपि स्त्रीलिङ्गो मक्षिकाशब्दः प्रयुक्तः। ततो न लिङ्गस्य शब्दा-
र्थत्वेन विवक्षास्ति। अनुष्ठानमपि पुंव्यक्तिस्त्रीव्यक्त्योः स
मानम्। एकत्वावच्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात्। तस्मादविव
क्षितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा पशुत्वजातिर्यथा वा तदे-
कत्वं शब्दार्थः। एवं वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनन्य
थासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात्। वृक्षमक्षि
काशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः। किन्त्वभियुक्तप्र-
योगमात्रबलेन साधुत्वम्। न चानुष्ठानसाम्यम्। पुंपशौ विशे
षसद्भावात्। वाक्त आप्यायतामित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदवयवस्या
प्यायनकाले मेढ्रं त आप्यायतामिति मन्त्रेण तदवयवस्या-
प्यायनश्रवणात्। तस्मादेकत्ववत् पुंलिङ्गमपि विवक्षितम्॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

स्विष्टकृत संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि॥
प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मण्यतः श्रयः॥१४॥
मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिः॥
त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत्॥१५॥

योऽयं स्विष्टकृद् यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्यविवादम्। तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावे सति तावतैवायं क्षीणः स्विष्टकृद् यागो नापूर्वस्योपकरोति। नह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विरुध्यते। मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयोंऽशाः॥ तत्र त्यागे परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृदुभयार्थः॥ एवमन्यप्रयाजपशुपुरोडाशावघ्राणहार्य्यौ॥ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

शेषत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुतेतरत्॥
शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलेरणात्॥१६॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः। यथातीतेष्वधिकरणेषु क्रतुशेषोऽयं पुरुषशेषोऽयमिति चिन्तितम्॥ तद्वत्। अत उपरितनग्रन्थे तत्र तत्र पर्णतादीनां शेषत्वविचारस्य भासमानत्वादिति चेत्। मैवम्॥ शेषत्वस्य यत् प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्य्यते। शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः॥ ॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

आमिक्षा वाजिनं च स्याद्दध्यानीतेः प्रयोजकम्।
उतामिक्षैव सामर्थ्याद्दृयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः॥१७॥
आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात्॥
प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम्॥१८॥

इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वा

जिभ्यो वाजिनमिति। तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते। तथा वाजिनद्रव्यमपीति दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव। तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः। न द्रव्यान्तरमामिक्षा। किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते। यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः परामृश्यते। आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवमाम्नातम्। जुषन्तो युज्यं पय इति। पयो रसश्च मधुर आमिक्षाया मनुवर्त्तते। न तु वाजिने। ततः प्राधान्येन वपसो घनीभावावस्थां जनयितुं दध्यानीतमित्यामिक्षैव प्रयोजिका। अनुनिष्पाद्येव वाजिनम्। न तु प्रयोजकम्॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सोमक्रयण्यानयनं पदकर्म प्रयोजकम्॥
न वाद्योऽस्याञ्जनस्यापि क्रयवत् सन्निकर्षतः॥१९॥
तृतीयया क्रयार्था गौस्तहूरानयनस्य च॥
तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तत्न प्रयोजकता पदे॥२०॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते। एकहायन्या क्रीणातीति। सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते। तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति। तदप्याम्नातम्। षट् पदान्यनुनिष्क्रामतीति। ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात्। तदपि श्रूयते। सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेतद्रजः संगृह्य हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत्। तदपि श्रुतम्। यत्र वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदमिति प्रस्तुत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति। तत्र यथा क्रयः सन्निकृष्टः तथैव पदकर्माप्यक्षाञ्जनं सन्निकृष्टम्। अथोच्येत। दध्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तम्। न तथाक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयनेन संयुक्तमिति। तन्न। क्रयेऽपि तदसंयोगस्य तुल्यत्वात्। अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्येत। त

र्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पाद्यमिति समानत्वात् क्रयवत् परक्र
र्मापि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः।एकहा
यन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते। गोद्वारा
तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः।न च
परकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वाक्यविच्छिन्नम्। तस्मान्न
दप्रयोजकम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

श्रपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ॥
उत श्रपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया॥२१॥
पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता॥
प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम्॥२२॥

कपालेषु श्रपयतीति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम्। तथा पुरोडा
शकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम्। ते च तु
षाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिश्युपस्था
पनीयाः।तत्र श्रपणं यथा कपालसम्पादनस्य प्रयोजकम्॥
तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः।एकहायन्येति तृतीयया यथा
क्रयार्थत्वम्। तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापा
र्थत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवा
पसाधनत्वं श्रुतम्। किं तर्हि यत् कपालं पुरोडाशश्रपणायोपा
त्तमासादितं चतस्य कपालस्य साधनत्वम्। एतच्च पुरोडाशक
पालेनेति विशेषनाम्ना तद्विधानादवगम्यते। तथा सति प्रथ
मं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते। न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन
प्रयुक्तिः सम्भवति। तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवा
पेऽपि प्रसङ्गात्सिध्यति।ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते॥
द्वादशाधिकरणमारचयति॥

हृदादिः शक्तदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः॥
हृदादिरेव वाद्योऽस्तु प्रकृतत्वे न साम्यतः॥२३॥
हविषो यागशेषत्वाद्धृदादेर्हविरात्मनः॥
प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः॥२४॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति। तथान्यदपि श्रुतम्। शकृत् संप्रविध्यन्ति। लोहितं निरस्यतीति। तत्र हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात् पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। पशुयागो हि हविःसाध्यः। हविष्ट्वं चानुयोग्यत्वाद्धृदयादीनामेव। न त्वयोग्ययोः शकृल्लोहितयोः। तस्माद्धृदयादिरेव प्रयोजकः। शकृत्संप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रम्॥ १३ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयोजकः स्विष्टकृत् किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः॥
यद्वा प्रकृतोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये॥२५॥
उत्तरार्द्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति॥
अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्त्तनात्॥२६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति। सोऽयं स्विष्टकृद्यागः कस्यचिदुत्तरस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः। तदुभयाभावे स्वसिद्ध्यभावादिति चेत्। मैवम्। उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कञ्चिद्भागिनमाकाङ्क्षते। अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च। तस्मात्तमेवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्त्तते। न त्वन्यस्य प्रयोजकः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

अभिघार्य्य प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम्॥
शेषधारणतत्पात्रे कार्य्ये नो वाभिघारणम्॥२७॥
नान्यथा तेन ते कार्य्ये न कार्य्ये प्रतिपत्तितः॥
प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात्॥२८॥

प्रकृतौ श्रुतम्। प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति। तदेतद्विकृतावतिदिष्टम्। विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः। ते च द्विविधाः। क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति। आग्नेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः। इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशू

नालभन इति विहिताः। एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने।
सहैवोपक्रम्यन्ते। ततः सर्वेषामर्थे सकृदेव प्रजाया अनुष्ठीय
न्ते। तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवालब्धव्यत्वात् तदीयहवि
षां प्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति। प्राजापत्यप
शूनां तु पर्य्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम्। आलम्भ
स्तु माध्यन्दिने सवने। तत् कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्न्यालभन
इति विधानात्। तेषां च प्राजापत्यानां हविषामभिघारणार्थं॥
प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः। न चात्र जुह्वां तद्धार
णं सम्भवति। क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात्। अतः पात्रा
न्तरं सम्पाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः। अन्यथा प्राजापत्यह
विषां प्रयाजशेषेणाभिघारणासिद्धेः। तस्माच्छेषधारणं तत्पात्रे
सम्पादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः। ते उभे न कर्त्तव्ये। कुतः। अभिघारण
स्य शेषप्रतिपत्ति रूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभावात्। न हि दृष्टे प्र
तिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः। दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरण
म्। अन्यथा प्रयाजशेषो पेतायां जुह्वामाज्यभागार्थं तया गृह्य
माणं संकीर्य्येत। ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ।
शेषेणाभिघारणम्। अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि। तथापि प्रा
जापत्यवपायामभिघारणं व्यर्थम्। रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभि
घार्य्यते। न च प्राजापत्यवपायां रूक्षतास्ति। ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्ष
ताया निवारितत्वात्। अत एव श्रूयते। शम्या वा एतर्हि वपा य
र्ह्य नभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्मसाम्न्यालभते तेना।
शम्यास्तेनाभिघृता इति। अशम्या अरूक्षा इत्यर्थः। तस्माच्छे
षधारणं तत्पात्रे न कर्त्तव्ये॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

॥ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायोपभृतं घृतम्॥
जुह्वामानयतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत्॥२९॥
प्रयं जयेदुतानीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता॥
अतैनौपभृत आज्येऽतो जौहवेनविकल्पनात्॥३०॥
न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं तु जौहवम्॥

अतिहायेड इत्युक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत्॥३१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयति जु
ह्वामौपभृतमिति। अस्यायमर्थः। पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृ
तीयः प्रयाज इट्शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते। तं तृतीयं
प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृत्संज्ञ-
कायां स्रुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति। नेदं तदानयनमु-
पभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम्। तथा हि जुहूपभृद्ध्रुवासु
तिसृषु स्रुक्ष्वाज्यग्रहणप्रकारस्त्वेवं विनियोगश्चैवमाम्नायते। च
तुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायां यच्चजुह्वां गृह्णाति प्र
याजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद्
यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमिति। तत्र जौहवं केवलप्रया
जार्थम्। औपभृतं प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवा-
मौपभृतं चोभयं विकल्पते। तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा
इज्यन्ते। तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति। कुतः प्रयोजक

त्वम्। यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः। तदानीमौपभृतस्यार्धं प
ञ्चप्रयाजार्थम्। इतरदनुयाजार्थम्। तयोः प्रयाजसाधनमर्धं-
प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्र
याजं प्रति समानयनं विधीयते। यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्धं
मुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समाने
तव्यम्। तच्चानुयाजैरेव प्रयुक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। यज्जौहवं तत्
प्रयाजत्रितयार्थम्। यत्त्वौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थम-
नुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां सम्भवन्त्यामष्ट
दोषग्रस्तो विकल्पो नाश्रयितुं शक्यः। यदा जौहवस्वीकारः।
तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत। अप्राप्त
मप्रामाण्यं स्वीक्रियेत। पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं
प्रामाण्यं स्वीक्रियेत। स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येतेत्यौपभृतवाक्ये
चत्वारो दोषाः। जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः। यथोक्त
व्यवस्था चातिहायेड इति वाक्यादवसीयते। तथा सत्यौप-

भूतस्यानुयाजा यथा प्रयोजकाः। तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाज। निष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव॥ ॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॥

जुहूपभृद्ध्रुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः॥
सर्वार्थमविशेषात्स्यान्प्रयाजार्थं तु जौहवम्॥३२॥
प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम्॥
ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता॥३३॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात्पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेन्नैवम्। यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात्। सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः॥
चतुर्द्वयग्रहे वाद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः॥३४॥
चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते॥
चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता॥३५॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम्। तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम्। न तु चतुर्गृहीतद्वयम्। तथा सत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात्। अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधानेऽष्टशब्दस्यावयवलक्षणाप्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। प्रसज्यतां नाम लक्षणा। मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः। चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति। यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्। औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम्। तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तम्। न तूपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम्। तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते। तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतु

र्थपञ्चमप्रयाजार्थम्। अपरं त्वनुयाजार्थम्। नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्ट्वाच्चतुरुपभृतीत्येव विधातव्यम्। न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेत्। मैवम्। तथा सत्यनुयाजार्थं॥ चतुर्गृहीतं न सिध्येत्। अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत। तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद् द्वितीयस्य पात्रान्तरमन्विष्येत। यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयेत। तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्ने नानयनं न सिध्येत्। अत उभयस्य समीपभूतस्यानयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते॥ तस्मात् सामीप्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्ट्वसिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
स्वरुं कुर्वित्यत्र स्वरुर्यूपात् पृथक्छिदाम्॥
प्रयोजयेत्र वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः॥१॥
आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरुत्वास्य विशेषणे॥
विहिते लाघवं तस्मादर्थनिष्पन्न एव सः॥२॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोतीति। तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः। तथा स्वरुरपि छेदनं प्रयोजयेत्। कुतः। करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः। करोतिधातोर्हि भावना मुख्योऽर्थः। तत्र यूपशब्दोप लक्षितः खदिरादिवृक्षः॥ करणं छेदनादिरिति कर्तव्यता। छिन्नेन वृक्षेण स्वरुरुत्पादनीय इति विशिष्टविधिः। उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमाम्नातः। स्वरुणा पशुमनक्तीति। तस्मात् स्वरुश्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते ब्रूमः। छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स

स्वरुरिति स्वरुत्वनाममात्रविधौ लाघवाद् यूपवत् स्वरुर्न छे॰ दनस्य प्रयोजकः। किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक् शाखा वास्तु दिक्श्रुतेः॥
आहार्य्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते॥३॥

दर्शपूर्णमासयोर्यत्। पलाशशाखया वत्सानपाकरोतीति पलाशशाखां प्रकृत्य श्रूयते। यत् प्राचीमाहरेद्देवलोकमभिजयेदिति। तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचित्वाद्दिगाहरणं द्वितीयया विधीयत इति चेत्। मैवम्। अशक्यत्वात्। ततो वृक्षस्य प्राची शाखात्रो॰ पलक्ष्यते। तथा सति प्रकृतोनुग्रहो भवति॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

शाखां छित्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शाखया॥
नुदेद्वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेशतः॥४॥
द्वयं प्रयोजकं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा॥
आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः॥५॥
उपवेशं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः॥
पूर्य्यतेऽतो मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः॥
उपवेशोऽनुनिष्पादी स तस्माद् युज्यतेऽन्तिमः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीति। येयं पलाशशाखा छित्वा वृक्षादाहृता तां पुनश्छित्वा। मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेशः कार्य्यः। तयोरग्रमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आम्नातः। शाखया वत्सानपाकरोतीति। उपवेशेन कपालान्युपदधातीति। तदिदं कार्य्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया निष्पद्यते। तस्मादुभयमपि छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। उपवेशं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां मूलत इति वक्तव्यम्। पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायां वत्सापाकरणार्थं छिन्नायाः पलाशशाखाया मूलमित्याकाङ्क्षापूरणीया। तस्माच्छेदने॰

वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्। उपवेशस्त्वनुनिष्पादी। नन्वाद्यच्छेदने तथास्तु। द्वितीयच्छेदनस्योपवेशः प्रयोजकः। परिवासनसम्पन्ने तन्मूले तेनोपवेशकर्त्तव्यताविधानात्। अन्यथा परिवास्योपवेशं करोतीति समानकर्तृत्वपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्रत्ययस्यानुपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। परिवासनस्योपवेशसम्बन्धो वाक्ये न प्रतीयते। शाखासम्बन्धस्तु शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या। पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकश्छेदोऽपेक्षितः। अन्यथा समूलां शाखां हस्ते नोद्यम्य वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात्। अत एव मूलत इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता। तथा सति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षोऽसंस्कृतत्वाद्यथा लौकिकः। तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम्। अवश्यमङ्गारेषु कपालोपधाने कस्यचित् काष्ठस्योपधानमर्थात् प्राप्तम्। तदेवात्रोपवेशं करोतीत्यनूद्यते। शाखां परिवास्य त्यक्ते मूले सन्निहिते सति कपालोपधानार्थे काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो न कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः। एवं च सति दोहनरहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया अभावादुपवेशाय शाखाच्छेदो न कर्त्तव्यः॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया सार्धं प्रहरेत् प्रहृतिस्त्वियम्॥
शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता॥७॥
विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्य्यतः॥
तथात्वादर्थकर्मत्वे हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥८॥
हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत्॥
पौर्णमास्यां ततो नैव हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र शाखाहरणमर्थकर्म। कुतः। प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधानात्। एतच्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य विचारितम्। प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्य्याच्छाखाप्र

हरणमपि याग एवेत्यर्थं कर्म स्यात्॥ अर्थाय क्रतुसाकल्य प्रयोजनाय क्रियमाणमर्थ कर्म। ततः प्रहरणं पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्र हरतीत्यत्र हरति धातोर्याग वाचित्वं नोक्तम्। किन्तु मान्त्रवर्णि कदेवतामुपलभ्य द्रव्य देवताभ्यां यागः कल्पितः। शाखाप्रहर णे तु नास्ति देवता। ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरति धातुरत्र परित्यागमेवाचष्टे। तथा सति वत्सापाकरण उपयु क्तायाः पलाश शाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽवका शलाभाय यत्र क्वाप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेण हवनीय एव त्यागो नियम्यते। तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रति पत्तिर्भवति। प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टोऽर्थः। यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः। तद्वत्। ततः प्रह रणं प्रतिपत्ति कर्म। तेन तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥
प्रणीताभिस्तु संयौति वेद्यां निनयतीति किम्॥
अपां द्वे प्रापके किं वा हविःसंयवनं तथा॥२०॥
अपःप्रणयतीत्युक्तेः समत्वादुभयार्थता॥
श्रुत्या संयवनार्थास्ता निर्नीतेः प्रतिपत्तिता॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते। अपः प्रणयतीति। चमसेन पात्रेण प्र णीतानां तासामपां प्रयोजनमेवं श्रूयते। प्रणीताभिर्हवींषि सं यौतीति। अन्तर्वेदि प्रणीता निनयतीति च। हवींषि पुरोडाशा र्थानि पिष्टानि। तत्र हविःसंयवन वेद्यां निनयनं चेत्येतदुभ यमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्। कुतः। अपः प्रणयतीत्यस्य प्र णयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात्। न ह्यस्मिन् वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेष सम्बन्धः प्रतीयत इति चेत्। मैवम्॥ विनियोगवाक्ये प्रणीताभिरिति तृतीयाश्रुत्या संयवनसाधन त्वावगमात् संयवनमेव प्रयोजकम्। निनयनवाक्ये तु प्रणीता

इत्यनया द्वितीयया संस्कार्य्यत्वावगमाच्चिनयनं प्रतिपत्तिरूपः
संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम्॥ ॥

॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता॥
उतार्थकर्मताद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः॥ १२॥
युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यसंस्क्रिया॥
स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डापेक्षोऽर्थकर्म तत्॥ १३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती-
ति। तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म। कुतः। दण्डस्य यजमानधार-
णेन कृतकृत्यत्वात्। यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यर्थं दत्तं द-
ण्डमा सोमक्रयाद्धारयति। अत एवाम्नातम्। दण्डेन दीक्षयती-
ति। यद्दीक्षितो दण्डं प्रयच्छतीति च। तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य
दानं प्रतिपत्तिरिति चेत्। मैवम्। दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि स-
द्भावात्। यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननुवदति। तदानीमव-
लम्बनाय दण्डोपेक्षितः। अत एवाम्नातम्। दण्डी प्रैषानन्वा-
हेति। तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्म-
रूप उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः। उपयाजयितुमेव
हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः। उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्का-
रस्य संस्कारमात्रपर्य्यवसायित्वे न कार्य्यपर्य्यवसानाभावाद-
प्रशस्तत्वम्। तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म। त-
था सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनसेन तद्दानं
प्रयोजकम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सोऽर्थकर्म वा॥
प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्योऽन्योऽस्तूपयोगतः॥ १४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रा-
स्यतीति। यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्यदा नीताः। तदा
यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते
परित्यजेत्। सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म। कुतः। सप्रयोजनत्वात्। प्रति-

पत्तितायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात्। अतोऽपूर्वस्याभावार्थं कर्मत्वमिति चेत्। मैवम्। कृष्णाविषाणया कण्डूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः। चात्वाल एव प्रास्यनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वे न प्रास्तनक्रिया प्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात्। तस्मात्। प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम्॥
साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुते॥२५॥
प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्ट्वतः॥
पात्रस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये॥२६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चतुर्गृहीतं वा एतदयज्ञस्य यदृजीषं यद्ग्रावाणो यदौदुम्बरी यदभिषवणफलके तस्माद्यत्। किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृतं यन्तीति। निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम्। तदेतदृजीष ग्रावादि सोमाभिषवादौ सोमेन लिप्यते। तस्य सोमलिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम्। कुतः। तेनावभृथं यन्तीत्यनया श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात्। तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेत्। मैवम्। वारुणेनैककपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुद्धेऽवभृथे सोमलिप्तपात्रस्य हविष्ट्वेन सम्बन्धाभावात्। तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयदेशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र विधीयते। तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति। पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात्। तस्मादेतत् प्रतिपत्तिकर्म॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

समे यजेत देशादेरनुवादोऽथवा विधिः॥
प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादनुवादता॥२७॥
समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये॥

अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते॥१८॥

इदमाम्नायते। समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेत। पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड्ऋत्विजः। दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः। अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्। सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विजः। सोमेन यजेतेति। क्रतुशब्दो। मानस उपासनेऽपि वर्तते। स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यत्र क्रतुशब्देन। ध्यानविधानात्। तस्माद्व्यावृत्तये यज्ञक्रतोरिति विशेष्यते। तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते। किन्त्वनूद्यन्ते। कुतः। प्राप्तत्वात्। न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः सम्भवति। अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिरिति। चेत्। मैवम्। अर्थापत्त्या पाक्षिकी। समदेशादिप्राप्तिः। विषमदेशादीनामपि सम्भवात्। ततो यस्मिन् पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन् पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते॥

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

श्वेतालम्भोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरग्रिमः॥
द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत् तन्नियम्यते॥१९॥

इदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद् द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनैवावर्जनीयतया तत्प्राप्तेरनुवादः श्वैत्यस्येति चेत्। मैवम्। पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात्॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः॥
प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तितः२०

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो विहितः एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते। तानि चावघातस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते। न चात्र सम्बन्धाभावादप्र

युक्तिरिति वाच्यम्। प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन सम्बन्धसि द्धेः। तस्मादवघातादयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः॥
त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते।२१॥
आकाङ्क्षायागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते॥ ९
यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता॥२२॥
स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत्॥
तथा सम्पादनं दानं त्यागोऽप्येषामियं भिदा॥२३॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। अग्निहोत्रं जुहोति। हिरण्यमात्रेयाय ददातीति। तत्र यागहोमदानशब्दानामर्था निरूपयितुं न शक्यन्ते। त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सद्भावात्। ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादितरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थ इति चेत्। मैवम्। देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः। त्यक्तस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः। स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानमिति सुनिरूपा एते पदार्थाः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितस्य यागस्योपरि चतुरवत्तं जुहोतीति होमस्य विधानात्त्यागमात्रात्मको यागः प्रक्षेपाधिको होम इत्यवगम्यते। यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम्। किन्त्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येतावदुक्तम्। तत्राप्युद्देश्याया देवताया याजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्देशत्यागरूपो यागोऽर्थसिद्धः॥ तस्मात् प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपत्वाद् विधिविवेको न व्यर्थः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वति देशनम् ॥
साधारण्यविधिर्वाद्य स्तदीयस्योपसद्गतेः॥२४॥
बर्हिःश्रुत्यैकताभासात्तातिदेशस्य लक्षणा॥
आतिथ्योपसदोश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते॥२५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमी

यस्य चेति। क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या। तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः। औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठीयमानोऽग्नीषोमीयः। तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयते। तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात्। यदि तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत। तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात्। तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा अश्ववालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंक्रियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत। श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति। अतः साधारण्यमत्र विधेयम्। आतिथ्यार्थं यद्बर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम्। किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्यस्यार्थः। तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात्॥
वैरिहग्‌ त्र्यञ्जनं वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम्॥१॥
क्रतवे वाग्रिमो भानात् फलस्य न हि साध्यता।
विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत्॥२॥

इदमाम्नायते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति। यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते। यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति। तत्र यज्जुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यच्चाञ्जनेन च